

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

***ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ***

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΟΛΙΟΠΑΝΟΥ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

IQANNINA 2019

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

© Ευαγγελία Κολιοπάνου, Ιωάννινα 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

***ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ***

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΟΛΙΟΠΑΝΟΥ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Λεοντσίνη Ελένη**, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπουσα)
2. **Ράντης Κωνσταντίνος**, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)
3. **Καλογεράκος Ιωάννης**, Αναπληρωτής Καθηγητής του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (μέλος)

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρούσης μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ἡ συγγραφή τῆς παρούσας διπλωματικῆς ἐργασίας ἦταν μία πρωτόγνωρη γιὰ ἐμένα διαδικασία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας κάθε μορφῆς βοήθεια ποὺ μοῦ δόθηκε ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν ἐπιτυχὴ ἐκβασή της. Θα ἤθελα νὰ ἀπευθύνω θερμὲς εὐχαριστίες στὴν ἐπιβλέπουσα Ἐπίκουρη Καθηγήτρια Ελένη Λεοντσίνη γιὰ τὴν ἐξειδικευμένη ἐπιστημονικὴ καθοδήγηση καὶ τὴν ἀμεση καὶ οὐσιαστικὴ βοήθεια ποὺ μοῦ παρείχε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συγγραφῆς, ὅπως ἐπίσης καὶ στὰ δύο ἄλλα μέλη τῆς τριμελοῦς συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ κύριο Ἰωάννη Καλογεράκο καὶ Ἀναπληρωτὴ Καθηγητὴ κύριο Κωνσταντῖνο Ράντη. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐπίσης οφείλονται καὶ στὴν κυρία Παναγιώτα Σιούλα, διοικητικῶς υπεύθυνη τοῦ Διιδρυματικοῦ Διατμηματικοῦ Προγράμματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν «Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία-Φιλοσοφία τῶν Ἐπιστημῶν» τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, γιὰ τὴν ἀμέριστη διοικητικὴ καὶ συμβουλευτικὴ καθοδήγηση ποὺ μοῦ προσέφερε.

Τέλος, δὲν μπορῶ νὰ μὴν ἀναφερθῶ στὴν οἰκογένειά μου, ἡ ὁποία με τὴν ἀμέριστη υποστήριξη ποὺ μοῦ παρείχε, κατέστησε ἐφικτὴ τὴν ἐκπόνηση τῆς παρούσας ἐργασίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	10
ABSTRACT.....	11
1. Εισαγωγή.....	12
1.1 Οι έννοιες <i>πόλις, πολίτης</i> και <i>παιδεία</i>	19
1.2 Προϋποθέσεις και κριτήρια της παιδείας	25
2. Η αριστοτελική ηθική σκέψη.....	28
2.1. Οι ηθικές και διανοητικές αρετές στον Αριστοτέλη.....	28
2.2. Σχέση ηθικής και πολιτικής.....	35
2.3. Παιδεία και πολιτεύματα.....	38
2.4. Η παιδεία και η πολιτική και διακρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα.....	40
3. Η πολιτική σημασία της παιδείας.....	42
3.1. Το ιδανικό κράτος.....	45
3.2. Σχέση νομοθεσίας, παιδείας και πολιτικής.....	52
3.3. Παιδεία και δικαιοσύνη.....	54
3.4 Παιδεία.....	57
3.5 Κοινή παιδεία.....	61
3.6 Μουσική παιδεία.....	63
3.7 Η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου ως μορφωτικού αγαθού.....	66
3.8 Γυμναστική.....	69
3.9 Σύγκριση Αριστοτέλη- Πλάτωνα για την πολιτική σημασία της παιδείας.....	71
4. Εφαρμογή των αριστοτελικών απόψεων περί παιδείας και πολιτικής στη σύγχρονη εποχή.....	74
4.1. Αριστοτελική φιλοσοφία στη σύγχρονη εποχή.....	83
4.2 Αριστοτέλης και σύγχρονη παιδεία.....	87
4.3. Δημόσια και ιδιωτική παιδεία	89
4.4. Παιδεία και διαφορετικότητα.....	93

4.5 Παιδεία και ποινές.....	96
4.6 Παιδεία και δικαιοσύνη.....	100
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	103
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	110

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται να παρουσιαστούν οι απόψεις μιας κορυφαίας προσωπικότητας του αρχαιοελληνικού κόσμου, αυτής του Αριστοτέλη, αναφορικά με την πολιτική σημασία της παιδείας, ως αντίδοτο στις κοινωνικές και πολιτικές παθογένειες της εκάστοτε εποχής. Αναπτύσσονται οι απόψεις του περί παιδείας και περί των ηθικών και διανοητικών αρετών, και αποδίδονται στο περιεχόμενό τους ευρύτερες πολιτικές διαστάσεις και προεκτάσεις, τις οποίες αν μεταφέρουμε στο εκπαιδευτικό σύστημα τις προτάσεις του περί παιδείας, θα μπορούσαμε, ενδεχομένως, να διατυπώσουμε μια θεωρία της αγωγής που δεν υποτάσσεται σε σκοπιμότητες και να υποστηρίξουμε τη θέση πως η εκπαίδευση οφείλει να συγκροτεί ώριμα πολιτικά υποκείμενα. Ορμώμενη λοιπόν, από τις θέσεις του αρχαίου Έλληνα φιλοσόφου Αριστοτέλη, η εργασία αυτή έχει σκοπό να καταθέσει εκείνες τις αξίες και τις αρχές της παιδείας που θα μπορέσουν να επιφέρουν αναδιατάξεις στον πολιτικό και κοινωνικό κορμό, με στόχο να οδηγήσουν την κοινωνία μέσα από διεργασίες, στον επαναπροσδιορισμό των αξιών εκείνων που απελευθερώνουν το πολιτικό υποκείμενο και συντελούν στην πραγμάτωση της συλλογικής ευημερίας.

Η εργασία αυτή διακρίνεται σε τέσσερα μέρη: στο πρώτο μέρος επιχειρείται η αποτύπωση του εννοιολογικού θεωρητικού πλαισίου, ο σκοπός της εργασίας και αναλύονται οι έννοιες πόλις, πολίτης και παιδεία δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα κριτήρια και τις προϋποθέσεις της εκπαίδευσης κάνοντας ξεκάθαρο ότι η παρεχόμενη παιδεία οφείλει να είναι αλληλένδετη με την έννοια του πολίτη και της πόλεως. Στο δεύτερο μέρος γίνεται λόγος για τις ηθικές και διανοητικές αρετές, οι οποίες αναλύονται με τέτοιο τρόπο ώστε να συνδέσουμε το περιεχόμενό τους με τη σχέση παιδείας και πολιτικής που μας απασχολεί στην εν λόγω εργασία. Στο τρίτο μέρος παρουσιάζονται και αναλύονται οι απόψεις του

Αριστοτέλη για την παιδεία και την πολιτική για να διαφανεί η άρρηκτη μεταξύ τους σχέση. Τέλος, στο τέταρτο μέρος παρουσιάζεται ο διαχρονικός συσχετισμός παιδείας και πολιτικής, με αναφορές στη σύγχρονη εποχή.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αριστοτέλης, παιδεία, πολιτική, αρετή.

ABSTRACT

This paper attempts to present and critically assess the views of a leading personality of the ancient Greek world, Aristotle, regarding the political importance of education as an antidote to the social and political pathogens of our time. Aristotle develops his views on education, about moral and intellectual qualities, giving his contents wider political dimensions. If we transfer our educational proposals into the education system, we will speak of an unqualified treatment. There is a crucial question, as to whether education forms mature political subjects. Thus, from the positions of the ancient Greek philosopher Aristotle, this work aims to testify to those values and principles of education that can bring about rearrangements in the political and social body, with the aim of leading society through processes, redefining those values that release the individual and contribute to the realization of collective prosperity.

This work is divided into four parts: In the first part is attempted the conceptual theoretical framework and the overall aim of the Thesis, as well as the analysis of the concepts city, citizen and education (*polis*, *politēs* and *paideia*) with emphasis on the criteria and conditions of education made clear that the education provided must be intertwined with the concept of the citizen and the city. The third part speaks of the moral and intellectual virtues, which are analyzed in such a way that we link their content to the relationship of education and politics that we are concerned with in this work. In the fourth part, Aristotle's views on education and politics are presented and analyzed in order to reveal their inherent relationship. Finally, the fifth part presents the timeless culture and political association, with references to modern times.

KEY WORDS: Aristotle, Education, Politics, Virtue

Κεφάλαιο 1: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι απόψεις του Αριστοτέλη δεν έπαψαν μέχρι σήμερα να απασχολούν τους μελετητές της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και να προκαλούν ερμηνευτικές συζητήσεις. Κατά τον Αριστοτέλη, παιδεία είναι η καλλιέργεια των φυσικών ικανοτήτων του ανθρώπου και η διαμόρφωση ολοκληρωμένων πολιτών. Γι' αυτό και είναι αναγκαία η συνύπαρξη τριών παραγόντων: *«τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι φύσις ἔθος λόγος»* (Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Θ. 1337a 3-4).

Για να γίνουν δηλαδή οι νέοι «σπουδαῖοι» και ενάρετοι πολίτες χρειάζεται η φυσική προδιάθεση, ο εθισμός τους στην αρετή και η σωστή διδασκαλία. Ο Αριστοτέλης ξεκινά από τη θέση ότι ο άνθρωπος είναι *«φύσει πολιτικὸν ζῷον»* και *«φύσει κοινωνικόν»*, γι' αυτό και θεωρεί την αγωγή μέρος της πολιτικής. Όταν ο άνθρωπος καλλιεργηθεί πολιτικά, ψυχοσωματικά και ανθρωπιστικά, θα είναι χρηστός πολίτης, ικανός και άξιος για μια ευτυχισμένη ζωή στα πλαίσια της πόλης κράτους. Η παιδεία θα προσφέρει στον άνθρωπο ό,τι δεν μπορεί ενδεχομένως να του προσφέρει η φύση. Τον οδηγεί στην ελευθερία, την καλοσύνη και την αρετή. Το πολίτευμα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το πολιτικό πνεύμα των νέων και με αυτό τον τρόπο ένα υπέροχο πνεύμα γίνεται αίτιο για ένα υπέροχο πολίτευμα. Το να ζει κανείς «χάριν της πολιτείας» σε καμία περίπτωση δεν είναι δυνατόν να αποτελεί δουλεία, αλλά αντιθέτως στοχεύει στην ευδαιμονία τόσο της πολιτείας όσο και του ίδιου του πολίτη. Χρέος της πολιτείας είναι η διά βίου εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση των πολιτών της, περιορίζοντας στο ακέραιο την ατομική πρωτοβουλία καθώς το άτομο χωρίς την πολιτική κοινωνία είναι άνευ σημασίας. Γι' αυτό κάθε πολίτης οφείλει να διαπαιδαγωγείται στα πλαίσια μιας ορθής πολιτείας, όπου θα ευνοείται η πρόοδος της κοινής ζωής. Συνεπώς η αρετή του πολίτη και η πρόοδος του κράτους βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από την παιδεία και τους νόμους.

Η παιδεία αποτελεί δημόσιο και συλλογικό αγαθό και σκοπός της είναι να οδηγήσει τον πολίτη στην προσωπική «τελείωσή του» και, κατά συνέπεια στην «ευδαίμονα» πολιτεία, διατηρώντας το ισχύον πολίτευμα. Κατά τον τρόπο αυτό η παιδεία αποτελεί τον συνδετικό ιστό της πολιτικής με την ηθική. Επιπλέον, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διεγείρει

προβληματισμούς στην εκπαιδευτική κοινότητα, τείνοντας προς ένα ερμηνευτικό μοντέλο αναφορικά με την παιδεία και την πολιτειακή της σχέση. Η παιδεία, οι ηθικές και διανοητικές αρετές και γενικότερα οι απόψεις του Αριστοτέλη για την αγωγή του πολίτη εξετάζονται ώστε να αναδειχθούν τόσο τα διαχρονικά όσο και τα καινοτόμα εκείνα στοιχεία με τα οποία θα καταστεί δυνατόν να επαναπροσδιορίσουμε τους όρους παιδεία και αγωγή του πολίτη. Είναι τέτοιας πνευματικής εμβέλειας οι απόψεις του Αριστοτέλη που θα επικαλεστούμε, ώστε είναι σχεδόν αυτονόητη η απήχηση των θέσεων τους σε κάθε εποχή, αφού η παιδεία αποτελεί βασικό συστατικό μιας ευνομούμενης πολιτείας. Οι επιμέρους στόχοι της εργασίας αφορούν στη γνωριμία με τις βασικές απόψεις του Αριστοτέλη για την παιδεία και την πολιτεία και στην αξιοποίηση των απόψεών του για την κατανόηση της σχέσης παιδείας και πολιτεύματος.

1. 1. Οι έννοιες πόλις, πολίτης και παιδεία

Κατά τον Αριστοτέλη, η σχέση της πόλης και του πολίτη είναι διαλεκτική. Γι' αυτό το λόγο η ευημερία της πόλης γενικά αλλά και του πολίτη ειδικότερα εξαρτάται από το ήθος των πολιτών. Στη διαμόρφωση του ήθους δεν είναι βέβαια αμέτοχο το ισχύον πολίτευμα¹. Ήδη, από το πρώτο βιβλίο των *Πολιτικών*, ο Αριστοτέλης μας δίνει τον ορισμό της έννοιας της «πόλεως»: Ἐπειδὴ πᾶσαν πόλιν ὀρῶμεν κοινωνίαν τινὰ οὔσαν καὶ πᾶσαν κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἕνεκεν συνεστηκυῖαν (τοῦ γὰρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσι πάντες), δῆλον ὡς πᾶσαι μὲν ἀγαθοῦ τινος στοχάζονται, μάλιστα δὲ καὶ τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη καὶ πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας. Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ καλουμένη πόλις καὶ ἡ κοινωνία ἢ πολιτική (*Πολιτικά*, Α, 1, 1252a 1-7). Η «πόλις», επομένως, αποτελεί μια μορφή ανώτερης κοινωνικής συνύπαρξης («ἢ πασῶν κυριωτάτη»), που εμπεριέχει όλες τις άλλες («πάσας περιέχουσα τὰς ἄλλας»), και αποβλέπει στο ανώτερο από όλα τα αγαθά («τοῦ κυριωτάτου πάντων»). Είναι δε «ἡ κοινωνία ἢ πολιτική». Στον ορισμό αυτό μπορούμε να διακρίνουμε το προσεχές γένος (genus proximum) της έννοιας «πόλις» και την ειδοποιό διαφορά της (specifica differentia). Συγκεκριμένα, το προσεχές της γένος, δηλαδή η ευρύτερη κατηγορία στην οποία εντάσσεται η έννοια, είναι ο όρος «κοινωνία» («κοινωνίαν τινὰ οὔσαν»), ενώ η ειδοποιός διαφορά της, δηλαδή το ιδιαίτερο εκείνο γνώρισμα που τη διαφοροποιεί από τις όμοιές της έννοιες, είναι το αγαθό στο οποίο αποβλέπει.

Ειδικότερα, το αγαθόστο οποίο αποβλέπει, το οποίο συνίσταται στην ευδαιμονία των πολιτών, είναι το ανώτερο από όλα τα αγαθά των άλλων κοινωνιών και μ' αυτό η «πόλις» επιδιώκει το συμφέρον του συνόλου των πολιτών (*Πολιτικά*, 1274b 32-1275b 21). Αντίθετα, οι άλλες μορφές κοινωνίας επιδιώκουν ένα επιμέρους αγαθό για το συμφέρον των μελών τους. Ο Αριστοτέλης επισφραγίζει τον ορισμό της έννοιας «πόλις» με τον χαρακτηρισμό πολιτική κοινωνία, δηλαδή την οργανωμένη πολιτειακά κοινωνία. η οποία έχει αυτάρκεια, αυτονομία, ελευθερία, θεσμούς και πολίτευμα.

---

¹ Δ. Παπαδής, *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001, σ. 41.

Ο Αριστοτέλης καταπιάνεται με το ζήτημα *in medias res* δηλώνοντας ότι, εφόσον κάθε κοινωνία αποσκοπεί σε κάποιο αγαθό, το κράτος, που είναι η υπέρτατη και καθολικότερη μορφή κοινωνίας, πρέπει να αποσκοπεί στο υπέρτατο αγαθό. Η τελεολογική αυτή άποψη χαρακτηρίζει όλο το σύστημα σκέψης του. Το νόημα και ο χαρακτήρας κάθε πράγματος στον κόσμο, είτε έμβιο είναι είτε εργαλείο είτε κοινωνία, πρέπει να αναζητηθεί στο σκοπό της ύπαρξής του, στο τέλος.

Στην περίπτωση ενός εργαλείου πρόκειται για το σκοπό που επιθυμεί ο χρήστης του και, σύμφωνα με αυτόν το σκοπό, η μορφή του εργαλείου επιβάλλεται στη ύλη του έξωθεν. Στην περίπτωση ενός έμβιου όντος ή μιας κοινωνίας ο σκοπός είναι ενυπάρχων: για το φυτό είναι η αύξηση και η αναπαραγωγή, για το ζώο η αίσθηση και η όρεξη που επικαλύπτει την ηθική ζωή, για τον άνθρωπο και για την ανθρώπινη κοινωνία ο λόγος και η ηθική δράση που επικαλύπτουν τόσο τη φυτική ζωή όσο και τη ζωική. Η ερμηνεία των όντων δεν πρέπει να αναζητείται στην αρχή της ανάπτυξής τους, αλλά στην τελική μορφή προς την οποία κατατείνει· η φύση τους προκύπτει από τον προορισμό και όχι από την προέλευσή τους².

Παράλληλα, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, πολίτης είναι αυτός που μετέχει στη δικαστική και βουλευτική εξουσία, αυτός δηλαδή που παίρνει μέρος στις λειτουργίες του κράτους: πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἄρχῃς (*Πολιτικά*, Γ, 1, 1275a 22-23). Οι εξουσίες αυτές καθορίζονται χρονικά, με την έννοια ότι ένα πρόσωπο δεν μπορεί να τις αναλάβει δύο φορές ή μπορεί εφόσον μεσολαβήσει ορισμένο χρονικό διάστημα.

Στην περίπτωση του δικαστή και του μέλους της εκκλησίας του δήμου δεν υπάρχει χρονικός περιορισμός. Όσοι μετέχουν στην αόριστη αρχή, η οποία έχει την έννοια της αρχής χωρίς χρονικό περιορισμό θεωρούνται πολίτες. Η έννοια του πολίτη διαφέρει από πολίτευμα σε πολίτευμα, γι' αυτό και ο ορισμός του Αριστοτέλη για τον πολίτη ισχύει στο δημοκρατικό πολίτευμα. Ενδέχεται να ισχύει και σε άλλα, όχι όμως

---

²Η δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πᾶσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐταρκείας ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὕσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. Διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἔστιν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωναίαι. Τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἔστιν· οἷον γὰρ ἕκαστόν ἐστι τῆς γενέσεως τελεσθείσης, ταύτην φαμέν τὴν φύσιν εἶναι ἐκάστου, ὥσπερ ἀνθρώπου ἵππου καὶ οἰκίας. Ἐτι τὸ οὐ ἔνεκα καὶ τὸ τέλος βέλτιστον· ἢ δ' αὐτάρκεια καὶ τέλος καὶ βέλτιστον. (*Πολιτικά*, Α, 2, 1252b 27-1253a 1)

αναγκαστικά καθώς σε ορισμένα πολιτεύματα συγκαλούνται έκτακτες συνελεύσεις και όχι εκκλησίες του δήμου, όπως στο δημοκρατικό πολίτευμα. Έτσι, η έννοια του πολίτη ορίζεται ως συμμετοχική δυνατότητα στη διαμόρφωση όλων των εξουσιών. Ο πολίτης είναι τίτλος τιμής και όποιος είναι άξιος να γίνει φορέας των δημοσίων λειτουργημάτων αποκτά αυτόν τον τίτλο «ἀλλ' ὥσπερ πέφυκεν ἡ μὲν δύναμις ἐν νεωτέροις, ἡ δὲ φρόνησις ἐν πρεσβυτέροις εἶναι» (*Πολιτικά*, Η, 9, 1329a 14-16).

Η διατύπωση των πολιτικών πεποιθήσεων του Αριστοτέλη αφορά άμεσα και την παιδεία. Ο Αριστοτέλης, όπως και ο Πλάτων, κατατάσσει την εκπαίδευση σε ανώτατη αξιολογική κλίμακα³ και βλέπει την ηθική σαν αυξανόμενη τάση του ατόμου προς το αγαθό. Για εκείνον η ανθρώπινη φύση ολοκληρώνεται αποκλειστικά εντός της πόλεως. Ο δεσμός «πολίτη-πόλεως-παιδείας» είναι στενότερος, αφού ο φιλόσοφος ορίζει την παιδεία ως δημόσιο αγαθό και δεν θεωρεί πως πρέπει να επαφίεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία: «ἐπεὶ δ' ἐν τὸ τέλος τῇ πόλει πάσῃ, φανερόν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων, καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτοῦ τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν, ἣν ἂν δόξῃ, διδάσκων» (*Πολιτικά*, Η, 1, 1337a 21-26). Η ενασχόληση ιδιωτικών φορέων με την παιδεία επιφέρει την διαφοροποίηση του προσανατολισμού της παιδείας, γεγονός που έχει αρνητική επίδραση στην ενότητα της πόλης. Οι νέοι, αν συμβαίνει να εκπαιδεύονται κατά μόνας, θα καταλήξουν να μην αποδέχονται τους νόμους της πόλης και το πολίτευμα δεν λειτουργεί εύρυθμα «*Το γὰρ σωφρόνως καὶ καρτερικῶς ζῆν οὐχ ἡδύ τοις πολλοῖς, ἄλλωστε καὶ νέοις, διο νόμοις δεῖ τετάχθαι τὴν τροφήν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα*» (*Ηθικά Νικομάχεια*, Κ 9, 1179b32-35).

Ο Αριστοτέλης δεν στοχεύει βέβαια μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος να ελέγξει τις ζωές και να χειραγωγήσει τους πολίτες αλλά αποβλέπει στη δημιουργία σπουδαίων πολιτών που θα καταστήσουν την πόλη ευδαιμονούσα και μονοιασμένη. Στα *Πολιτικά* αναφέρει: «μόριον γὰρ ἕκαστος τῆς πόλεως ἡ δ' ἐπιμέλεια πέφυκεν ἐκάστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν» (*Πολιτικά*, Θ, 1, 133a 29-30). Η ισότιμη μεταχείριση των μαθητῶν στην εκπαίδευση δείχνει και την ισότητα μεταξύ

---

³A. Edel, *Aristotle and His Philosophy*, University of North Carolina Press, 1982.

τους ως πολιτών. Η έλλειψη δημόσιας εκπαίδευσης ευθύνεται για την αδυναμία της αρμονικής συνύπαρξης των πολιτών, ενώ φανερώνει και το λιγοστό ενδιαφέρον για την ευδαιμονία της πόλεως⁴. Όμως, έχει υποστηριχθεί από ορισμένους μελετητές του έργου του Αριστοτέλη ότι στην υπεροχή της κοινής κρατικής παιδείας ελλοχεύει ο κίνδυνος να καταπατηθεί ελευθερία των πολιτών και αυτό γιατί στερείται η εκπαιδευτική διαδικασία από εναλλακτικές διδακτικές προτάσεις. Η κριτική όμως αυτή δεν έχει εφαρμογή στην αριστοτελική περί παιδείας θεώρηση, αφού για τον Αριστοτέλη δεν υφίσταται υποκειμενική διάσταση της ευδαιμονίας αλλά κοινή ευδαιμονία που αφορά το σύνολο της πόλης. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο πολίτης δεν χάνει την ελευθερία επιλογής του αλλά συμμορφώνεται στο κοινό καλό με γνώμονα την κριτική σκέψη που καλλιέργησε μέσα από την εκπαίδευσή το⁵.

Συμπερασματικά, η παιδεία της πόλεως προς τους πολίτες της μεταλαμπαδεύει την δεδομένη χρονική στιγμή τις συγκεκριμένες αξίες που απαιτούνται για να λειτουργήσει ορθά το πολίτευμα. Αυτό καθιστά την μάθηση μια εξελισσόμενη διαδικασία, έναν ζωντανό οργανισμό που προσαρμόζεται στις εκάστοτε πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες: «δεῖ δὲ οὐκ ἐκ τῶν προτέρων ἔργων κρίνειν, ἀλλ' ἐκ τῶν νῦν· ἀνταγωνιστὰς γὰρ τῆς παιδείας νῦν ἔχουσι, πρότερον δ' οὐκ εἶχον» (*Πολιτικά*, Θ, 4, 1338b 36-38).

---

⁴T. Irvin, *Aristotle's First Principles*, Clarendon Press, Oxford 1991, σσ. 52-54.

⁵ Ν. Χρόνης, «Παιδεία και απαιδευσία κατά τον Αριστοτέλη», στο Κασσωτάκης, Μ., Παπακωνσταντίνου, Θ., Βερτσέτης, Α., (επιμ.), *Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά θέματα*, Gutenberg, Αθήνα 2007, σσ. 169-184

1. 2. Προϋποθέσεις και κριτήρια της παιδείας

Ο Αριστοτέλης θέτει κάποια κριτήρια σχετικά με την συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Εξαιτίας αυτών ορισμένοι αποκλείονται από την κοινωνική και εκπαιδευτική ζωή. Οι λόγοι της εξαίρεσής τους είναι βασικά δύο: η οικονομική κατάσταση και τα βιολογικά χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, αποκλείονται οι γεωργοί λόγω της φύσης του επαγγέλματός τους. Ο φιλόσοφος θεωρεί δουλική απασχόληση κάθε χειρωνακτική εργασία που αποβλέπει μόνο στην κάλυψη καθημερινών αναγκών. Οι γεωργοί αποκλείονται από την διακυβέρνηση. Η διάκριση ελεύθερων πολιτών και δούλων γίνεται αρχικά βάση της κοινωνικής τάξης όπου ο καθένας ανήκει κι έπειτα με βάση τα βιολογικά τους χαρακτηριστικά⁶. Ποιο είναι το κύριο γνώρισμα ενός ελεύθερου πολίτη; Ησχόλη, δηλαδή ο ελεύθερος χρόνος, που αφιερώνεται στην πνευματική καλλιέργεια και την ενασχόληση με τα κοινά. Για τον εργαζόμενο, η ευχαρίστηση αντλείται από την διακοπή της κοπιαστικής εργασίας του και την διασκέδαση «ἀλλὰ καθ' ἑαυτοὺς ἕκαστος καὶ τὴν ἕξιν τὴν αὐτῶν, ὃ δ' ἄριστος τὴν ἀρίστην καὶ τὴν ἀπὸ τῶν καλλίστων» (*Πολιτικά*, Θ, 3, 1338a 7-9) ενώ για τον εύπορο πολίτη, υπάρχει άνεση χρόνου για ενάρετες πράξεις καθότι δεν είναι αφοσιωμένος αποκλειστικά στην εργασία και τον βιοπορισμό του από αυτήν. Ο David Ross υπογραμμίζει ότι ο λόγος σχετικά με την έλλειψη τηςσχόλης, για τον οποίο ο Αριστοτέλης απορρίπτει ολόκληρες κοινωνικές ομάδες από το δικαίωμα του πολίτη, είναι αβάσιμος. Μπορεί να μην έχουν χρόνο για τις συνελεύσεις του δήμου, αλλά θα έπρεπε να έχουν τουλάχιστον δικαίωμα ψήφου. Βρίσκει τον Αριστοτέλη απλουστευτικό όταν διακρίνει τον πληθυσμό σε δύο μέρη όπου το ένα (εργάτες) είναι το μέσον της ευημερίας του άλλου (ελεύθεροι πολίτες). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «(κ)άθε άνθρωπος είναι άξιος για καλύτερη ζωή και επιπλέον είναι δουλειά του κράτους να εξασφαλίσει δικαιώματα τόσο για τους ταπεινούς όσο και για τους μορφωμένους».⁷

Από την άλλη πλευρά, η οικονομική άνεση δίνει, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, την πολυτέλεια στον πολίτη να αποφασίζει με

---

⁶W. Fortenbaugh, *Aristotle's Practical Side on his Psychology, Ethics, Politics and Rhetoric*, Brill, σσ. 65-66.

⁷W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζα Μητσού, MIET, Αθήνα 1991, σ. 48.

γνώμονα το κοινό συμφέρον και όχι το προσωπικό όφελος. Αυτό εδράζεται στην πεποίθηση ότι η ύπαρξη της ανάγκης πολύ συχνά επιβάλλει και τον τρόπο ζωής του ανθρώπου και τον κάνει επιπλέον να παρακάμπτει και ηθικές του αξίες⁸. Ο C. Lord υποστήριξε ότι ο ελεύθερος χρόνος τίθεται στην υπηρεσία της παιδείας και ότι ο πολίτης στηνσχόλη του ανακαλύπτει την αληθινή ευτυχία που δεν είναι άλλη από τον φιλοσοφικό στοχασμό, την επαφή και συζήτηση με τους συμπολίτες του, την εύρεση λύσεων για τα κοινά⁹. Ο R.E.G. Loyd επίσης θεωρεί τηνσχόλη ως βασικό μοχλό ανάπτυξης της ηθικής και διανοητικής αρετής¹⁰³⁰.

Επιστρέφοντας στον Αριστοτέλη, ο φιλόσοφος κρίνει ότι η ενασχόληση με βάνανσα επαγγέλματα δημιουργεί και τον αντίστοιχο τύπο ανθρώπου αφού ο άνθρωπος εθίζεται στην συγκεκριμένη συμπεριφορά που του επιβάλλει η ασχολία του. Οι χειρώνακτες θα μπορούσαν όμως να λαμβάνουν μέρος σε κάποιες λειτουργίες της πόλης ασκώντας υπηρεσίες χωρίς πολλές ευθύνες. Ησχόλη είναι αναγκαία για την ενασχόληση του πολίτη με τα κοινά αλλά αυτό δεν μας επιτρέπει – με τα σημερινά δεδομένα- να απορρίπτουμε τους περισσότερους από τους πολίτες μιας πολιτείας αφού δεν είναι λίγοι όσοι είναι εργάτες. Άλλωστε οι εργάτες είναι εκείνοι που κάνουν μια πόλη αυτάρκη παρέχοντας τα αγαθά τους κι έτσι δεν πρέπει να εξαιρούνται από την διοίκησή της «παραπλησίως δὲ καὶ τὰ περὶ τῆς χώρας ἔχει. περὶ μὲν γὰρ τοῦ ποῖαν τινά, δῆλον ὅτι τὴν αὐταρκεστάτην πᾶς τις ἂν ἐπαινέσειεν (τοιαύτην δ' ἀναγκαῖον εἶναι τὴν παντοφόρον· τὸ γὰρ πάντα ὑπάρχειν καὶ δεῖσθαι μηθενὸς αὐταρκες)· πλήθει δὲ καὶ μεγέθει τοσαύτην ὥστε δύνασθαι τοὺς οἰκοῦντας ζῆν σχολάζοντας ἐλευθερίως ἅμα καὶ σωφρόνως» (*Πολιτικά*, Η, 5, 1326b 26 -32). Η αιτία της εξαίρεσης των χειρωνακτῶν είναι μάλλον κοινωνικοί ή βιολογικοί και όχι οικονομικοί και σχετίζεται με τη συζήτηση στο πρώτο βιβλίο των *Πολιτικῶν* για την δουλεία και τις φυσικές ανισότητες και την διάκριση ανάμεσα σε φύσει και θέσει δούλους.

Ο Αριστοτέλης συνδέει την ευγενή καταγωγή και την οικονομική άνεση με την αρετή και την παιδεία, πιστεύοντας ότι ο φτωχός λαός δεν

---

⁸T. Irvin, *ό.π.*

⁹C. Lord, (1982), *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, Cornell University Press, Cornell 1982, σ. 76.

¹⁰R.E.G. Lloyd, *Aristotle: The Growth and the Structure of his Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1968, σ. 66.

δύναται να εκπαιδευτεί με σκοπό την αρετή προς όφελος της πόλης κι όχι ατομικό «τῶν δὲ γνωρίμων πλοῦτος εὐγένεια ἀρετὴ παιδεία καὶ τὰ τούτοις λεγόμενα κατὰ τὴν αὐτὴν διαφορὰν» (*Πολιτικά*, Δ, 4, 1291b 28-30) «τὰ δημοτικὰ δοκεῖ τάναντία τούτων εἶναι, ἀγένεια πενία βαναυσία» (*Πολιτικά*, Ζ, 2, 1317b 40-41). Η επιλογή του Αριστοτέλη να κατατάξει τους ανθρώπους με κριτήριο την καταγωγή και το επάγγελμα έχει αρνητικές επιπτώσεις στην εύρυθμη λειτουργία της πόλης αφού η πόλη στερείται την βοήθεια αρκετών ικανών ατόμων. Να αναφερθεί επιπλέον ότι οι άνθρωποι που αποκλείονται από τα κοινά υπάρχει κίνδυνος να στραφούν εναντίον των προνομιούχων πολιτών μην αντέχοντας την αδικία που υφίστανται «τὸ δὲ μὴ μεταδιδόναι μηδὲ μετέχειν φοβερόν (ὅταν γὰρ ἄτιμοι πολλοὶ καὶ πένητες ὑπάρχωσι, πολέμιων ἀναγκαῖον εἶναι πλήρη τὴν πόλιν ταύτην)» (*Πολιτικά*, Γ, 11, 1281b 28-30). Ο φιλόσοφος γνωρίζει τις συνέπειες από την εξαίρεση κάποιων τάξεων από τα πολιτικά πράγματα αλλά δεν παρουσιάζεται πιο ελαστικός σε αυτό το θέμα. Την διοίκηση την πόλεως την αναλαμβάνουν οι πεπαιδευμένοι και ενάρετοι. Η παιδεία που θα λάβουν όμως θα είναι ίδια για τους άρχοντες και τους αρχόμενους; Ο Αριστοτέλης φρονεί ότι η παιδεία πρέπει να διαφέρει χωρίς να αναλώνεται όμως σε λεπτομέρειες για τα σημεία όπου πρέπει να διαφοροποιηθεί : «ὥστε καὶ τὴν παιδείαν ἐστὶν ὡς τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον, ἐστὶ δ' ὡς ἐτέραν εἶναι» (*Πολιτικά*, Η, 14, 1332b 42-1333a 2). Ο άρχοντας είναι ηθικό πρότυπο για τους πολίτες αλλά και η απόδειξη ότι η παιδεία μεταμορφώνει τον άνθρωπο. Ο νέος εθίζεται στην αρετή αλλά δεν έχει άμεση συμμετοχή στα κοινά μέχρι να παρακολουθήσει το έργο των αρχόντων και να το ενστερνιστεί.

Ενδεχομένως υπήρχαν μαθήματα πολιτικής αγωγής που προετοίμαζαν τους νέους για την ανάμειξή τους στα κοινά¹¹. Ο φιλόσοφος αναφέρει μάλιστα, περαιτέρω στάδια εκπαίδευσης μετά την εφηβεία ή ακόμα και μετά τα 21 έτη «ὥστε πρὸς τούτους τοὺς σκοποὺς καὶ παῖδας ἔτι ὄντας παιδευτέον καὶ τὰς ἄλλας ἡλικίας, ὅσαι δέονται παιδείας» (*Πολιτικά*, Η, 14, 1333b 3-5). Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη υπάρχουν άνθρωποι εκ φύσεως ικανοί για το *ἄρχειν* ενώ άλλοι προορίζονται για να υπακούουν στην εξουσία των αρχόντων. Η διαφορά τους βρίσκεται στο ότι

---

¹¹ Βλ. Α. Δημητρακοπούλου, *Η περί παιδείας διδασκαλία του Αριστοτέλους*, Έννοια, Αθήνα 2012, σσ. 60-61.

κάποιοι έχουν ανεπτυγμένο το λογικό ενώ οι περισσότεροι όχι «καὶ εὐθύς ἐκ γενετῆς ἓνια διέστηκε τὰ μὲν ἐπὶ τὸ ἄρχεσθαι τὰ δ' ἐπὶ τὸ ἄρχειν. καὶ εἶδη πολλὰ καὶ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων ἔστιν»(*Πολιτικά*, Α, 5, 1254a 23-25) αλλά και «*δηλον τοίνυν ὅτι τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχει καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων, ὥστε φύσει πλείω τὰ ἄρχοντα καὶ ἀρχόμενα*» (*Πολιτικά* Α, 13, 1260a 7- 9).

Ο Küllman, σημαντικός μελετητής της πολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη, εντοπίζει την ανάγκη να υπάρξει παιδεία των γυναικών για την πρόοδο της πόλης αφού αυτές αποτελούν τους μισούς ελεύθερους πολίτες, ακολουθώντας εδώ την πλατωνική άποψη όπως εκφράζεται στην *Πολιτεία*(449-457b, 457c-461e, 540c) αλλά και στον πρώιμο σωματικό διάλογο *Μένων* (72e-73b)¹². Ο Αριστοτέλης φαίνεται πιο αδιάλλακτος σχετικά με την κοινωνική κινητικότητα. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την αδυναμία της γυναίκας να κυβερνήσει και αποκτήσει πλήρη παιδεία την αποδίδει σε φυσικά αίτια. Πιο αναλυτικά, η αδυναμία της οφείλεται στο άκυρον βουλευτικόν «ὁ μὲν γὰρ δοῦλος ὅλως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν, τὸ δὲ θῆλυ ἔχει μὲν, ἀλλ' ἄκυρον, ὁ δὲ παῖς ἔχει μὲν, ἀλλ' ἀτελές» (*Πολιτικά*, Α, 13, 1260a 12-1). Αυτό σημαίνει ότι η γυναίκα βρίσκει τα μέσα για την επιτέλεση ενός τέλους, αλλά δεν μπορεί να τον πραγματοποιήσει, διότι το συναίσθημα υπερισχύει της λογικής. Οι γυναίκες μπορούν να σκέπτονται, αλλά δεν ελέγχουν τα πάθη τους και δεν επιτυγχάνουν την πρακτική σοφία και τις ηθικές αρετές, όπως οι άνδρες. Επομένως, η γυναίκα μπορεί να λαμβάνει την στοιχειώδη εκπαίδευση, αλλά δεν μπορεί να συνεχίσει στην ανώτερη εκπαίδευση «ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας» (*Πολιτικά*, Α, 13, 1260b 15-18).

Η απουσία αναφοράς στην εκπαίδευση των βάνουσων επιβεβαιώνει την πεποίθηση ότι δεν θεωρούνται ικανές κοινωνικές ομάδες ούτε για συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία αλλά ούτε και στην πολιτική. Κριτήριο της συμμετοχής στην πολιτική ζωή οφείλει να είναι η αρετή αλλιώς κάθε κυριαρχία επί των πολιτών είναι αυθαίρετη και δεν συμπορεύεται με το δίκαιο «οὐ νόμιμον δὲ τὸ μὴ μόνον δικαίως ἀλλὰ καὶ ἀδίκως ἄρχειν, κρατεῖν δ' ἔστι καὶ μὴ δικαίως» (*Πολιτικά*, Η, 2, 1324b 27-

¹²W. Küllman, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ. Α. Ρεγκάκος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σσ. 32-35.

28).Εν κατακλείδι, η πρόσβαση του συνόλου των πολιτών στην διοίκηση είναι, για Αριστοτέλη, ανέφικτη λόγω των πολλών χειρώνακτων που χρειάζονται για να επιβιώσει η πόλη. Ο φιλόσοφος εξαιρεί εργάτες και γυναίκες από την πολιτική ζωή, αφού οι εργάτες εκτελούν ποταπές δραστηριότητες και οι γυναίκες δεν μπορούν να αποκτήσουν ολοκληρωμένη παιδεία και να υπερισχύσουν στα συναισθήματά τους. Σε κάθε περίπτωση, όλοι οι άνθρωποι συμπεριλαμβανομένων των γυναικών, ακόμη και οι δούλοι, διαθέτουν ηθικές αρετές που μπορούν να διαθέσουν για το ατομικό και κοινωνικό καλό «ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας. ἀναγκαῖον δὲ διαφέρειν· αἱ μὲν γὰρ γυναῖκες ἥμισυ μέρος τῶν ἐλευθέρων, ἐκ δὲ τῶν παίδων οἱ κοινωνοὶ γίνονται τῆς πολιτείας. ὥστ', ἐπεὶ περὶ μὲν τούτων διώρισται, περὶ δὲ τῶν λοιπῶν ἐν ἄλλοις λεκτέον, ἀφέντες ὡς τέλος ἔχοντας τοὺς νῦν λόγους, ἄλλην ἀρχὴν ποιησάμενοι λέγωμεν, καὶ πρῶτον ἐπισκεψώμεθα περὶ τῶν ἀποφνημαζόμενων περὶ τῆς πολιτείας τῆς ἀρίστης» (*Πολιτικά*, Α, 13, 1260a 15 κ.ε.).

1.3.Οι στόχοι της παιδείας και ο πολιτικός βίος

Κατά τον 4ο αιώνα, οι φιλόσοφοι και οι γιατροί αρχίζουν να ενδιαφέρονται περισσότερο απ' ότι στο παρελθόν για την διατροφή και την αγωγή των παιδιών στα πρώτα χρόνια της ζωής τους¹³. Στη συγκεκριμένη ενότητα θα μελετηθεί η δυνατότητα της δημιουργίας του ενάρετου πολίτη (και ιδιώτη) μέσω της παιδείας. Η ηθική συνείδηση των πολιτών δεν αποτελεί παρά απόρροια των επιδράσεων της παιδείας. Είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι ο Αριστοτέλης δείχνει τελικώς εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη φύση, παρότι γνωρίζει τις αδυναμίες της. Επομένως, θεωρεί ότι η παιδεία θα οδηγήσει στην ευδαιμονία της πόλεως και των πολιτών υπό τις εξής δύο προϋποθέσεις: πως θα υπάρχουν «ορθοί νόμοι» και «ενάρετοι άρχοντες».

Σχετικά με τον άρχοντα, αυτός πρέπει να επαγρυπνά ώστε να αντιμετωπίσει το κακό από την αρχή, πριν γενικευτεί (*Πολιτικά*, Ε, 6, 1308a 34-35). Ο άρχοντας ασκεί παιδευτικό έργο και πρέπει ως βάση της διακυβέρνησής του να θέτει την αναζήτηση της αρετής και όχι την απόκτηση πλούτου. Ένας άρχοντας που έχει εκπαιδευτεί σύμφωνα με τον νόμο βοηθά στην αποφυγή κοινωνικών συγκρούσεων και επαναστάσεων μεταξύ των πολιτών, αποτρέποντας τους πλούσιους να εξεγερθούν επειδή διεκδικούν μεγαλύτερες τιμές (*Πολιτικά*, Β, 7, 1267a 38-42). Η ηθική διαπαιδαγώγηση είναι εκείνη άλλωστε που εξαλείφει την απληστία. Η παιδεία καλείται να προσδιορίσει την θέση του ανθρώπου στην κοινωνία και την αυτονομία του, οριοθετώντας την σχέση του με την πόλη και τους συμπολίτες του¹⁴. Οι ανθρώπινες πράξεις ενέχουν την ηθική και αποβλέπουν στην ευδαιμονία η οποία είναι στόχος και της πόλεως. Ο ευδαίμων βίος δεν είναι παρά η συστηματικά ενάρετη συμπεριφορά των πολιτών. Οι παράγοντες που διαμορφώνουν ενάρετους πολίτες είναι η φυσική προικοδότηση, η επιρροή της παιδείας και η συνεχή άσκηση σε ορισμένη συμπεριφορά. Η φύσις, το έθος και ο λόγος είναι οι συνιστάμενες της δημιουργίας του ανθρώπινου χαρακτήρα «τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι φύσις

¹³M. M. Austin & P. Vidal-Naguet, (1998), *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Κουκουλιός, Τ., Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1998, σ. 99.

¹⁴C.D.C. Reeve, (1968), 'Aristotelian Education', στο Amelie Rorty (ed.), *Philosophical Education*, σσ. 51-65.

ἔθος λόγος» (*Πολιτικά*, Η, 13, 1332a 38-b 4). Η άποψη του Αριστοτέλη ότι οι άνθρωποι γίνονται αγαθοί με την επίδραση των τριών αυτών παραμέτρων καθιστά εμφανή την προσπάθειά του να αναζητήσει τον τρόπο απόκτησης της αρετής «γίνεσθαι δ' αγαθούς οίονται οι μεν φύσει οι δ' ἔθει οι δε διδαχή» (*Πολιτικά*, Η, 13, 1332a 38-b 4).

Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου μια από τις τρεις παραμέτρους είναι ελλιπής. Έτσι κάποιοι μαθητές μπορούν να νοσοῦν ψυχικά ή σωματικά και να μην επενεργεί σε αυτούς η διδασκαλεία και το ἔθος. Κάποιοι άλλοι μπορεί να προέρχονται από οικογενειακό περιβάλλον που δεν ωθεί το παιδί στα γράμματα, καθώς η γνώση δεν έχει υψηλή θέση στην αξιολογική τους κλίμακα «το μεν οὖν τις φύσεως δῆλον ὡς οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὑπάρχει, ἀλλὰ διὰ τινὰς θείας αἰτίας τοῖς ὡς ἀληθῶς εὐτυχέσιν ὑπάρχει, ὁ δὲ λόγος καὶ ἡ διδαχή μὴ ποτ' οὐκ ἐν ἅπασιν ἰσχύει, ἀλλὰ δεῖ προδιειργάσθαι τοῖς ἔθεσι τὴν τοῦ ἀκροατοῦ ψυχὴν πρὸς τὸ καλῶς χαίρειν καὶ μισεῖν, ὥσπερ γῆν τὴν θρέψουσιν τὸ σπέρμα» (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1179b26). Παρότι υπάρχουν φυσικές αντιξοότητες ο Αριστοτέλης δεν δικαιολογεί τους ανθρώπους που επιδεικνύουν ελλιπή φροντίδα για την παιδεία τους¹⁵.

Η εκπαίδευση που επιθυμεί να προσφέρει στην κοινωνία ικανούς πολιτικούς άνδρες, θα μπορούσε να περιλαμβάνει κάποιο μάθημα πολιτικής. Μια τέτοια πρόταση θα ήταν λογική από τον Αριστοτέλη αλλά κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει. Δεν πρόκειται ασφαλώς για παράλειψη του φιλοσόφου αλλά εξαιτίας της πεποιθήσής του ότι η ασχολία με την πολιτική σε μικρή ηλικία δεν συνάδει με τα γνωρίσματα του χαρακτήρα των νέων. Κι αυτό γιατί οι νέοι είναι παρορμητικοί, παίρνουν αποφάσεις βάση του θυμικού και όχι της λογικής τους και τα παραπάνω είναι για την πολιτική κακοί σύμβουλοι. Σύμφωνα με τις σκέψεις των συγχρόνων του φιλοσόφων, οι νέοι δεν πρέπει να αφήνονται ελεύθεροι να αυτενεργούν καθώς οι μεγάλοι είναι υπεύθυνοι για να τους φροντίζουν και να τους καθοδηγούν ώστε να γίνουν άριστοι¹⁶. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι μεγάλοι θα περιορίζουν την δημιουργική έκφραση των νέων. Κάθε ηλικία μπορεί να αναλάβει για την πόλη συγκεκριμένες λειτουργίες και υπευθυνότητα, οι

¹⁵Κ. Νιάρχος, *Φιλοσοφείν: Εισαγωγική Προσέγγιση*, Συμμετρία, Αθήνα 2007, σ. 65.

¹⁶Δ. Γουδήρας, (2004), «Νόηση και μάθηση κατά τον Αριστοτέλη» στο *Ο Αριστοτέλης και η σύγχρονη εποχή. Πρακτικά του Έκτου Πανελληνίου Συνεδρίου* (Ιερισσός, 19-21 Οκτωβρίου 2001), Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, Χαλκιδική 2004, σσ. 57-74.

οποίες ανταποκρίνονται στις ικανότητες που διαθέτει την δεδομένη στιγμή. Οι νέοι δεν διαθέτουν την αρετή της φρονήσεως, η οποία είναι απαραίτητη για την ενασχόληση με την πολιτική. Η φρόνηση προϋποθέτει την κατάκτηση της εμπειρίας, η οποία αποκτάται με το πέρασμα των ετών. Η εμπειρία συμβάλλει στην αποτίμηση των πολιτικών και των κοινωνικών πράξεων.

Η φρόνηση είναι απαραίτητη πολιτική αρετή, επειδή καθιστά τον άνθρωπο ικανό στη λήψη αποφάσεων σε θέματα που αφορούν στην καθημερινή ζωή και την πολιτική. Η παροχή της ηθικής παιδείας στους νέους αποτελεί την υγιή βάση για την ενασχόληση με την πολιτική «ἀλλ' ὥσπερ πέφυκεν ἡ μὲν δύναμις ἐν νεωτέροις, ἡ δὲ φρόνησις ἐν πρεσβυτέροις εἶναι» (*Πολιτικά*, Η, 9, 1329a 14-16).

Κεφάλαιο 2: Η αριστοτελική ηθική σκέψη

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, οι πολιτικοί θεσμοί πρέπει να είναι συνυφασμένοι με την πραγμάτωση της ηθικής. Γι' αυτό η εκπαίδευση ως κοινωνικός θεσμός μπορεί να επηρεάσει δραστικά την εξέλιξη της πολιτικής. Το δίκαιο πρέπει να συνδέεται με την πολιτική και την ηθική, αφορά όλους και πρέπει η διαμόρφωσή του να ανταποκρίνεται στις αρχές ενός δημοκρατικού πολιτεύματος με φιλελεύθερη δομή. Για το λόγο αυτό οι πολίτες πρέπει να προετοιμάζονται από την παιδική τους ηλικία ώστε να συνειδητοποιούν τις αξίες της ζωής. Ο Αριστοτέλης υπόσχεται μία συστηματική έρευνα *έν τοις πολιτικοίς* και στα βιβλία Η-Θ των *Πολιτικών* περιγράφει αναλυτικά την εκπαίδευση που είναι εναρμονισμένη με το σκοπό του άριστου πολιτεύματος.

2.1. Οι ηθικές και διανοητικές αρετές στον Αριστοτέλη

Η σκέψη του Αριστοτέλη είναι ίδια στα *Πολιτικά* και στα ηθικά έργα του. Στα *Ηθικά Νικομάχεια* φυσική αρετή χαρακτηρίζεται ως βάση για την απόκτηση της ηθικής αρετής με τη βοήθεια της συνήθειας και της αγωγής. Στα *Πολιτικά* ο φιλόσοφος ονομάζει τη φύση παράγοντα που συμβάλει στην αρετή παράλληλα με τη συνήθεια και το λόγο. Η φρόνηση επομένως εδράζεται στο λογικό προϋποθέτει τόσο την ευπορία όσο όμως και τη φύση και την αγωγή¹⁷. Επίσης, στα *Πολιτικά* συνδέεται η ηθική με την πολιτική, αναδεικνύεται η πολιτική φύση του ανθρώπου και πώς οι φορείς αγωγής και εκπαίδευσης μπορούν να εξασφαλίσουν να αναπτυχθούν πολιτικές αρετές, όπως η δικαιοσύνη και ο αμοιβαίος σεβασμός, αλλά και οι ηθικές και διανοητικές αρετές¹⁸.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τη γνώση σε τρία βασικά είδη: θεωρητική, πρακτική και ποιητική. Ανώτατη πρακτική επιστήμη είναι η πολιτική. Η ηθική αποτελεί μέρος μόνο αυτής της επιστήμης, γι' αυτό και ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην ηθική ως «σπουδή του χαρακτήρα» (ήθους)

---

¹⁷W. L. Newman, *The Politics of Aristotle*, τόμ. Ι, Oxford 1887, σ. 276.

¹⁸A. Glycofrydi-Leontsini, (2012). 'The Role of Philosophy in Citizenship Education during the Neohellenic Enlightenment', P. Kemp & A. Sorensen (eds), *Politics in Education*, Lit Verlag, Berlin 2012, σ. 33.

και ποτέ ως χωριστή επιστήμη¹⁹.

Κατά τον Αριστοτέλη η διφυής υπόσταση της αρετής, η ηθική και διανοητική έχουν σχέση με το μέρος της ψυχής που αποκαλείται «λόγον ἔχον». Οι διανοητικές αρετές έχουν σχέση με το «κυρίως λόγον ἔχον», το καθαυτό λογικό και οι ηθικές με το «ὥσπερ τοῦ πατρός ἀκουστικόν τι», δηλαδή εκείνο που έχει τη λογική ενός παιδιού που είναι πειθήνιο στον πατέρα του. Για την απόκτηση των διανοητικών αρετών σημαντικό ρόλο έχει ο δάσκαλος με τη διδασκαλία, ενώ η ηθική αρετή είναι περισσότερο αποτέλεσμα του εθισμού, της εμπειρίας και της επανάληψης. Για την κατάκτησή της, την ευθύνη επωμίζεται κυρίως το πρόσωπο που με τη θέληση και την προσωπική του επιμονή ασκείται προς αυτή την κατεύθυνση. Για τον Αριστοτέλη ο ρόλος της παιδείας στην απόκτηση και εμπέδωση των ηθικών αρετών είναι καθοριστικός αφού καμιά από τις ηθικές αρετές δεν είναι ἐμφυτη ούτε από τη μια πλευρά τυγχάνει υπερφυσικής προελεύσεως, όπως πίστευε ο Πλάτων, ούτε από την άλλη ἐγκείται σε μια ἐμφυτη καλοσύνη του ανθρώπου όπως υποστήριζε ο Σωκράτης με τη ρήση του «οὐδείς ἐκὼν κακός»²⁰.

Σύμφωνα με την αριστοτελική θεώρηση ο άνθρωπος γίνεται, δεν γεννιέται ενάρετος «Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν ἀύξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχκε μικρόν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους» (*Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1, 1-3). Η αρετή είναι ἐξῆς η οποία ωθεῖ τον άνθρωπο να γίνεται καλός και να εκτελεῖ επιτυχώς το ἔργο που ἔχει αναλάβει. Η ἐννοια της ἐξῆς δε σημαίνει ὅμως ὅτι ο άνθρωπος μαθαίνει μηχανικά και αυτόματα την αρετή. Απαιτεῖται σωστή παιδεία ἀπὸ μικρὴ ηλικία, η οποία θα οδηγήσει στο ὀρθό, ἔτσι ὥστε να αισθάνεται χαρά ἢ λύπη για ὅσα πρέπει: «διὸ δεῖ ἡχθαί πως εὐθύς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησίν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἡ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν» (*Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1, 1-3). Γιατί, κατὰ τον φιλόσοφο, ὡς τονα καταστρεῖ κάποιος καλός ἢ κακός σε μία τέχνη εξαρτάται ἀπὸ το αν την διδάχτηκε καλά, το ἴδιο ισχύει και με τις αρετές «ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὖ οἰκοδομεῖν ἀγαθοὶ οἰκοδόμοι ἔσονται, ἐκ δὲ

¹⁹W. D. Ross, *Αριστοτέλης, ὁ,π. σ. 265*.

²⁰Κ. Τσάτσος, *Πολιτική, θεωρία πολιτικῆς δεοντολογίας*, επανέκδοση, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 2000, σσ. 54-55.

τοῦ κακῶς κακοί. εἰ γὰρ μὴ οὕτως εἶχεν, οὐδὲν ἂν ἔδει τοῦ διδάξοντος, ἀλλὰ πάντες ἂν ἐγίνοντο ἀγαθοὶ ἢ κακοί. οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει»²¹.

Στο Β' βιβλίο των *Ηθικῶν Νικομαχείων*, ο Αριστοτέλης πραγματεύεται το θέμα των ἀρετῶν και προχωρεῖ σε συγκεκριμένες διαπιστώσεις. Εξετάζει τη γένεση και τα χαρακτηριστικά των διανοητικῶν και των ηθικῶν ἀρετῶν ὥστε να καταλήξει στον τελικό ορισμό της ἀρετῆς. Ειδικότερα, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ὅτι η διανοητική ἀρετή χρωστᾶται τη γένεση και την αὐξηση της κατὰ κύριο λόγο στη διδασκαλία και γι' αὐτό χρειάζεται πείρα και χρόνος, «...ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου...», ἐνῶ η ηθική ἀρετή εἶναι ἀποτέλεσμα του ἔθους, δηλαδή του εθισμού, της συνήθειας, της ἀσκήσης σ' ἓνα συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς, «...ἐξ ἔθους περιγίνεται...» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103a 17).

Οι πολῖτες, αν και εἶναι ἀνόμοιοι μεταξύ τους, ἔχουν ως κοινή ἀποστολή τη σωτηρία της πόλης: «ἡ σωτηρία τῆς κοινωνίας ἔργον ἐστὶ, κοινωνία δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία». Η ἐπίτευξη του ἐν λόγω σκοποῦ προϋποθέτει την καλλιέργεια του συνόλου της ἀρετῆς («τῆς ὅλης ἀρετῆς») που ἀποβλέπει στο συμφέρον της πόλης: «διὸ τὴν ἀρετὴν ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ πολίτου πρὸς τὴν πολιτείαν»²². Γι' αὐτό οι πολῖτες πρέπει να κάνουν καθετί που το εξασφαλίζει («δεῖ πράττειν») και να ἀποφεύγουν καθετί που το ἐμποδίζει («δεῖ μὴ πράττειν»), ἀκολουθώντας τις υποδείξεις των παιδαγωγῶν και των νόμων οι οποίοι καθορίζουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτῶν και τους καθιστοῦν ἐνάρετους. Κατὰ τον φιλόσοφο, οι ἀρετές εἶναι οι ἐπαινετές, ὑπὸ την ἐννοια των κανονιστικῶν ἀποδεκτῶν ἔξεων. Η «ἔξις» στην ορολογία του Αριστοτέλη ὀρίζεται ως η ικανότητα να προβαίνουμε σε μία πράξη μετὰ ἀπὸ συνεχεῖς ἐπαναλήψεις, οι οποίες ἐπιφέρουν τελειότερο ἀποτέλεσμα (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1106b 36). Η ἀρετή, ἐπομένως, προκύπτει ἀπὸ δραστηριότητα και ἐπίπονη ἀσκηση, δηλαδή ἀπὸ την πρακτική δραστηριότητα και ὄχι ἀπὸ διδασκαλία.

---

²¹ Χ. Τερέζης, «Παιδαγωγικὲς πτυχὲς της ηθικῆς και της πολιτικῆς φιλοσοφίας του Αριστοτέλη», στο Κ. Βουδούρης (ἐπιμ.), *Η ηθική φιλοσοφία των Ελλήνων*, Αθήνα 1996, σσ. 88-90.

²² Τ. Πεντζοπούλου – Βαλαλά, «Η Δημοκρατία και η ευθύνη των πολιτικῶν κατὰ τον Αριστοτέλη», στο Δ. Κούτρας (ἐπιμ.), *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι ἐπιδράσεις της*, ἐκδ. Εταιρεία Αριστοτελικῶν μελετῶν το «Λύκειον», Αθήνα 1999, σ. 101.

Για να καταστεί δυνατόν να κατατάξουμε τις αρετές, θα πρέπει να τις συσχετίσουμε με βάση το πόσες είναι οι ανθρώπινες δραστηριότητες. Και οι βασικές ανθρώπινες δραστηριότητες είναι δύο. α) Η «λογική», που αντιστοιχεί στην διανοητική ενέργεια και β) η «δραστηριότητα», που συμμορφώνεται με τη λογική, που αντιστοιχεί στην ηθική βούληση. Κατ' αυτόν τον τρόπο χωρίζουμε τις αρετές σε διανοητικές, δηλαδή την σοφία και τη φρόνηση, οι οποίες δημιουργούνται από τη διδασκαλία, και στις ηθικές, δηλαδή τη βούληση και γενικά τον ηθικό βίο που προκύπτει από τον συνεχή εθισμό, εξ'έθους. Τέτοιες αρετές είναι η γενναιοδωρία και η σωφροσύνη. Κατά τον Αριστοτέλη, ηθική αρετή ορίζεται ως: «Η αρετή είναι έξη που οφείλεται σε ελεύθερη επιλογή, και διατηρείται σε σχετική με εμάς μεσότητα, μεσότητα που καθορίζεται από τη λογική και όπως θα την καθόριζε ο φρόνιμος άνθρωπος». Κάθε αρετή αποτελεί μια μέση κατάσταση μεταξύ δύο ακροτήτων, δηλαδή της έλλειψης και της υπερβολής (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1102a 5-35), ωστόσο δεν επιδέχεται καμιά υπερβολή γιατί αποτελεί κάτι απόλυτο. Έτσι ο άνθρωπος προκειμένου να καταστεί ενάρετος και σπουδαίος, πρέπει οι φυσικές του προδιαθέσεις, ο εθισμός και ο λόγος να είναι σε αρμονία. Ο πεπαιδευμένος που χαρακτηρίζεται από τη φρόνηση δεν αρκεί να σταματήσει σ' ένα οποιοδήποτε άρτιο επίτευγμα, αλλά είναι ανάγκη να έχει τη συνείδηση της αναφοράς του επιτεύγματός του στην ιδέα. Στην αριστοτελική πολιτική σκέψη η ηθική βγήκε από την υπερβατική της διάσταση και στράφηκε στα θέματα της καθημερινής ζωής²³.

Καμιά από τις ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτη στους ανθρώπους, δεν γεννιούνται εντός μας ούτε σύμφωνα με τη φύση ούτε αντίθετα σε αυτή, αλλά εμείς έχουμε την ικανότητα να δεχόμαστε εκ του περιβάλλοντος αυτές τις αρετές και να τελειοποιούμαστε ως προς τις αρχές τους με τον εθισμό (*Ηθικά Νικομάχεια*, B, 1103a 23-25). Επιθυμία κάθε νομοθέτη είναι να διαμορφώνει καλούς τους πολίτες με τον εθισμό. Έτσι, όσοι δεν επιτύχουν μια τέτοια στόχευση, αποτυγχάνουν ως πολίτες. Και εδώ ακριβώς έγκειται η διαφορά του καλού πολιτεύματος από το κακό πολίτευμα: «... καὶ διαφέρει τούτῳ πολιτεία πολιτείας ἀγαθὴ φαύλης» (*Ηθικά Νικομάχεια* 1103b 5-6). Επειδή οι συνήθειες του ανθρώπου

---

²³ M. LGill, *Aristotle on Substance. The Paradox of Unity*, Princeton, New Jersey 1989, σσ. 76-78.

προέρχονται από αντίστοιχες ενέργειες, πρέπει να προσδίδουμε σε αυτές τις ενέργειες έναν συγκεκριμένο χαρακτήρα.

Χρειάζεται να επισημανθεί πως για τον Αριστοτέλη η απόκτηση των σωστών συνηθειών έχει κεφαλαιώδη σημασία να γίνεται από τη νεανική ηλικία (*Ηθικά Νικομάχεια*, Β, 1103b 21-25). Συνεπώς, κατά τον Αριστοτέλη, υπάρχει άμεση συνάρτηση ηθικής και πολιτικής, όπως ήδη προαναφέραμε. Γι' αυτό ακριβώς, χρέος της πολιτείας είναι ο εθισμός των πολιτών στην ηθική αρετή, φυσικά έπειτα από συνεργασία με τις διανοητικές αρετές. Επομένως, ακρογωνιαίος λίθος στο οικοδόμημα της *αρίστης πολιτείας* αποτελεί η καλλιέργεια των αρετών, καθώς σ' αυτή βασίζεται ολοκληρωτικά το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του ευκταίου κράτους. Οι ηθικές αρετές, όπως η ανδρεία, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη και η φρόνηση, είναι θεμελιώδεις αρετές για την κοινωνική διάρθρωση και τη θεσμική οργάνωση της πολιτείας²⁴.

Μέσω των διαδικασιών της αγωγής μπορεί να συγκροτηθεί εκείνος ο πολίτης που με συνειδητό τρόπο θα κατακτήσει τις ηθικές αρετές, στοχεύοντας στην πολιτική ποιότητα της κοινωνίας, με συνέπεια την ολοκλήρωσή της. Προς αποφυγή ανεπιθύμητων ενεργειών από τους πολίτες που παρασύρονται σε ενέργειες μη ηθικές και απολαύσεις χυδαίες, είναι απαραίτητοι οι θεσμοί εκείνοι οι οποίοι θα ελέγχουν και θα οδηγούν προς την πραγμάτωση της ηθικής, με αρμόδιους για τον εν λόγω στόχο τους νομοθέτες, οι οποίοι με τους νόμους θα ασκούν παιδαγωγικό έργο στην κοινωνία. Ο νομοθέτης είναι το πολιτικό εκείνο πρόσωπο στο οποίο η πολιτεία έχει αναθέσει τη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, ώστε οι μέλλοντες πολίτες να αποκτήσουν τις αρετές εκείνες που θα τους οδηγήσουν στην ευδαιμονία. Η παιδεία είναι ο θεσμός εκείνος που συνδέει την ηθική με την πολιτική²⁵. Η πολιτική εξουσία, όταν συγκροτείται από τέτοια άτομα, θεμελιώνει την τέλεια δημοκρατία, την ιδεατή πολιτειακή μορφή, σύμφωνα με την οποία πρόκειται για τη συγκρότηση μιας πολιτικής κοινωνίας ελευθέρως βουλομένων ανθρώπων, όπου αίρεται η αντίφαση αυτονομίας ετερονομίας γιατί η αυτόνομη βούληση των ατόμων συμπίπτει

---

²⁴ Ι. Γ. Καλογεράκος, *Παιδεία και πολιτική αριστεία. Ο δρόμος προς την αρετή στο αριστοτελικό ιδανικό κράτος*, 2^η έκδ., Gutenberg, Αθήνα 2016, σσ. 70-73.

²⁵ C. Terezis, 'Education as a Mean of Politics and Ethics Meeting in Aristotle. *PHILOTHEOS, International Journal for Philosophy and Theology*, 5 (2005), σσ. 197-202.

με τη βούληση της πολιτικής εξουσίας²⁶.

Για να αποκτήσουν οι νέοι την αρετή πρέπει να ανατραφούν με τους σωστούς νόμους που θα τους καθοδηγήσουν στη μετριοπαθή ζωή και στην ακλόνητη καρτερία. Ο νόμος της πολιτικής κοινότητας ενέχει το στοιχείο του καταναγκασμού για να εξασφαλίζει από τα μέλη της την απαραίτητη πειθαρχία. Μόνο ο νόμος της πόλης έχει αυτή τη δύναμη καταναγκασμού και η άσκηση της εξουσίας του νόμου είναι περισσότερο ανεκτή από όλους. Η ανάγκη για νομοθέτες προκύπτει από την ανάγκη για τη διδασκαλία και την εξοικείωση με την αρετή στο πλαίσιο της πόλης - κράτους. Η τέχνη της νομοθεσίας είναι η γενική γνώση, η γνώση του καθ' όλου. Οι πολιτικοί άνδρες, παρ' όλο που διαθέτουν μια μεγάλη εμπειρία στα πολιτικά πράγματα, δεν είναι σε θέση να διδάξουν την πολιτική τέχνη²⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη λοιπόν, το χαρακτήρα των διανοητικών και των ηθικών αρετών γίνεται φανερό ότι η κύρια ευθύνη για τη μετάδοση των διανοητικών αρετών βαραίνει το δάσκαλο και τη διδασκαλία του γιατί τόσο η απόκτηση όσο και η αύξηση τους εξαρτώνται σε μέγιστο βαθμό από την έκταση του χρόνου που απαιτείται και από την πείρα που αποκτά το άτομο με την πάροδο του χρόνου. Ο δάσκαλος λοιπόν, βοηθάει το νέο και του συμπαραστέκεται, ώστε να γίνει φορέας της γνώσης, της σοφίας, της σύνεσης και της φρόνησης.

---

²⁶Ι. Γ. Καλογεράκος, «Υπερβολή και υπεροχή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία*, 27-28 (1997-1998), σσ. 28-29.

²⁷P. L. Phillips Simpson, *A Philosophical Commentary on the Politics of Aristotle*, The University of North Carolina Press. σσ. 10-20.

2. 2. Σχέση ηθικής και πολιτικής

Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη δεν θεωρείται ανεξάρτητη από την ηθική φιλοσοφία του και αυτό γίνεται αντιληπτό από τη θεωρία του για την πολιτική τελεολογία, την ανθρώπινη φύση και την κοινωνική οντολογία που εφαρμόζει στα πολιτικά και ηθικά έργα του²⁸. Μια αξιολογική απόφαση για το περιεχόμενο της παιδείας είναι η ωφελιμιστική αξία των γνώσεων που κατέχεται και προκύπτει από την εφαρμογή τους και κυρίως μια αυταξία που παραπέμπει στην επιστημονική τεκμηρίωσή τους. Κυρίαρχα όμως οι γνώσεις πρέπει να συνυφαίνονται με την κατάκτηση αξιών και την ανάπτυξη μιας ηθικής στάσης ως πρωτεύουσας συμπεριφοράς του ατόμου. Ως εκ τούτου, η ανάπτυξη αξιών και η διαμόρφωση ενός ηθικού πλαισίου, μέσα στο οποίο θα λειτουργούν οι γνώσεις, είναι αναγκαία. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ηθική, περιλαμβάνει το περιεχόμενο της ίδιας, της ηθικότητας αλλά κυρίαρχα, το περιεχόμενο των αξιών με έμφαση στην ηθική μόρφωση και εκπαίδευση²⁹.

Η ηθική για τον Αριστοτέλη αποτελεί βασικό κομμάτι της πολιτικής και γι' αυτό δεν αναφέρεται ποτέ στην ηθική ως χωριστή επιστήμη αλλά μόνο ως σπουδή του ανθρώπινου χαρακτήρα. Ο ανθρωποκεντρικός αυτός χαρακτήρας της αριστοτελικής ηθικής, και ειδικότερα η επίγνωση της συνύπαρξης του λογικού και μη λογικού μέρους της ανθρώπινης φύσης όπως και της κοινωνικής φύσης του ανθρώπου από τη μια και το τελεολογικό στοιχείο της αριστοτελικής σκέψης, από την άλλη, κατά το οποίο ο άνθρωπος πρέπει για να φτάσει στην τελείωση του να πραγματώσει την αρετή, οδηγούν στη στενή σχέση της ηθικής με την πολιτική. Αντικείμενο της Ηθικής είναι η μελέτη τόσο της ανθρώπινης συμπεριφοράς μεμονωμένα όσο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου στο οποίο ανήκει και αναπτύσσει τη δράση του. Επιπρόσθετα, αντικείμενο της Πολιτικής είναι να ενθαρρύνει την ηθικότητα του ανθρώπου αλλά και να εξαναγκάζει με το νόμο τους φαύλους σε ηθική βελτίωση. «...Τὸ γὰρ τῆς πολιτικῆς τέλος ἄριστον ἐτίθεμεν, αὕτη δὲ πλείστην ἐπιμέλειαν ποιεῖται

---

²⁸ Ε. Λεοντσίνη, «Η έννοια του κοινού συμφέροντος στην αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία», στο *Αριστοτέλης: Παιδεία, Πολιτισμός, Πολιτική*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 107.

²⁹ Γ. Καρυφύλλης, *Γνωσιολογικά και ηθικά ζητήματα στη φιλοσοφία της παιδείας*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 50.

καὶ ποιούς τινάς καὶ ἀγαθοὺς τοὺς πολίτας ποιῆσαι καὶ πρακτικοὺς τῶν καλῶν...» (*Ηθ. Νικ.*, 1099b 29-32).

Σύμφωνα, με τον Αριστοτέλη, σκοπός της πολιτείας είναι η ηθική βελτίωση των πολιτῶν ὥστε να επιτευχθεῖ το «εὖ ζῆν» και το «εὖ πράττειν». Μία λεπτομερὴ εἰκόνα αὐτοῦ τοῦ κράτους δίνει ο Αριστοτέλης στο Ζ' και Η' βιβλίο των *Πολιτικῶν* όπου προτείνονται συγκεκριμένα μέτρα για την αγωγή των πολιτῶν. Αναλυτικότερα, τονίζεται η αναγκαιότητα της δημόσιας ἐκπαίδευσης και προβάλλεται ο εἰρηνικός χαρακτήρας του ἰδανικοῦ κράτους. Επιπρόσθετα, η ηθική ἀποστολή τοῦ κράτους προβάλλεται ἀπὸ το φιλόσοφο στο Ι' βιβλίο των *Ηθικῶν Νικομαχείων* όπου δίνεται ἐμφαση στη σημασία των νόμων για την ηθική βελτίωση τοῦ ἀνθρώπου³⁰.

Η ὀρθή ἀσκηση της τέχνης τοῦ ἄρχεῖν ἀπὸ το κράτος και η σύνδεσή της με το κοινὸ συμφέρον των πολιτῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ το πολίτευμα της πόλης, ἀποτελεῖ βασικό θέμα της ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας³¹: οὐ γὰρ τοῦ παρόντος συμφέροντος ἢ πολιτικὴ ἐφίεται, ἀλλ' εἰς ἅπαντα τὸν βίον» (*Ηθ. Νικ.*, VIII.9.1160.a21).

Η πόλις ἔχει ἓνα σκοπὸ, ἓνα τέλος δηλαδή, που εἶναι το ἀνθρώπινο ἀγαθὸ, η ἀγαθὴ ζωὴ, η ευδαιμονία και ὅλοι συνεργάζονται για αὐτὸ το κοινὸ ἀγαθὸ. Με λίγα λόγια θα μπορούσε να ἐπισημανθεῖ ὅτι, καθὼς ο Αριστοτέλης θεωροῦσε βασικὴ προϋπόθεση της ευδαιμονίας της πόλης την ηθικὴ βελτίωση τοῦ κάθε ἀτόμου ξεχωριστά, η ηθικὴ εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένη με την πολιτικὴ, ὅπου το κράτος με τους νόμους ἔχει ἀναλάβει τον παιδευτικό αὐτὸ ρόλο της ηθικῆς βελτίωσης³².

---

³⁰ Δ. Κούτρας, *Η Πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ Αριστοτέλους*, τομ. Α, *Ηθική*, Αθήνα 2002, σσ. 7-8.

³¹ Ε. Λεοντσίνη, «Η ἐννοία τοῦ κοινού συμφέροντος στην ἀριστοτελικὴ πολιτικὴ φιλοσοφία», *ὁ.π.*, σσ. 36-43.

³² Ε. Leontsini, *The Appropriation of Aristotle in the Liberal- Communitarian Debate*, Richard Stalley (προλ.), Saripolos Library, Athens 2007, σσ. 55-59.

2. 3. Παιδεία και πολιτεύματα

Η παιδεία αποτελεί το θεμέλιο του πολιτεύματος καθώς δημιουργεί και αναπαράγει τέτοιους πολίτες, ώστε να στηριχθούν οι αντίστοιχες πολιτειακές εκδοχές. Και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το πετυχημένο σύστημα εκπαίδευσης είναι εκείνο που καταφέρνει να διαμορφώνει τους νέους σύμφωνα με τις αρχές που θα κληθούν να υπηρετήσουν ως ενήλικοι και που βέβαια θα ταυτιστούν με την αρετή: «Επιπλέον όπως σε όλες τις ικανότητες και τις δεξιότητες υπάρχουν τρόποι να προπαιδευτεί και να ασκείται κανείς εκ των προτέρων στις αντίστοιχες εργασίες, γίνεται φανερό συνεπώς ότι ανάλογα πρέπει να ισχύουν και για τις πράξεις της αρετής» (*Πολιτικά*, 1337a 18-21).

Κάθε πολίτευμα χρειάζεται να διαμορφώσει τον πολίτη σύμφωνα με τις ανάγκες του, διαφορετικά θα φθαρεί. Αν δεχτούμε ότι ο πολίτης στη δημοκρατία πρέπει να έχει δικαίωμα λόγου και ψήφου, δηλαδή κριτική σκέψη και διάθεση για έλεγχο της εξουσίας απαιτώντας συμμετοχή και διαφάνεια, ώστε να πάρει τις σωστές αποφάσεις, ο πολίτης της ολιγαρχίας πρέπει να γνωρίζει να είναι υποτακτικός, να μην αμφισβητεί τις βουλές της εξουσίας και να αποδέχεται, ως κάτι φυσικό, τον αποκλεισμό του από τις διαδικασίες των πολιτειακών αποφάσεων. Οι εκ διαμέτρου αντίθετες εκδοχές του πολίτη καθρεφτίζουν τις διαφορές των πολιτευμάτων που οφείλουν απ' την αρχή να προστατέψουν τη λειτουργία τους.

Ένας πολίτης ολιγαρχικού τύπου είναι όχι μόνο άχρηστος αλλά και βλαπτικός σε μια υγιή δημοκρατία. Όσο για το δημοκρατικό πολίτη, κρίνεται μάλλον επικίνδυνος σε μια ολιγαρχία³³: «Πράγματι επιβάλλεται οι νέοι να εκπαιδεύονται σύμφωνα με το πολίτευμα, διότι η νοοτροπία που καλλιεργεί κάθε πολίτευμα αποτελεί συνήθως παράγοντα και διατήρησής του αλλά και αρχικής εγκαθίδρυσής του, όπως για παράδειγμα η δημοκρατική νοοτροπία εγκαθιστά το δημοκρατικό πολίτευμα και η ολιγαρχική την ολιγαρχία» (*Πολιτικά*, 1337a 14-17).

Ο Αριστοτέλης δείχνει για μια ακόμη φορά τη δυσaréσκειά του για την αθηναϊκή πραγματικότητα, αφού σε τελική ανάλυση κάθε γονιός

---

³³Λ. Μπαρτζελιώτης, *Πόλις και πολιτική επιστήμη*, Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα 1997, σσ. 67-70.

μάθαινε στο παιδί του αυτά που ο ίδιος έκρινε αξιόλογα απευθυνόμενος σε ιδιωτικούς δασκάλους. Η κοινή εκπαίδευση περιοριζόταν στις μικρές ηλικίες και είχε ως βασικό κορμό την ανάγνωση, τη γραφή, τη μουσική, τη γυμναστική και τη ζωγραφική: «Τέσσερα περίπου μαθήματα αποτελούν συνήθως το πρόγραμμα σπουδών: οι στοιχειώδεις γνώσεις, η γυμναστική, η μουσική και τέταρτο η ιχνογραφία/ζωγραφική που διδάσκουν μερικοί. Οι στοιχειώδεις γνώσεις» (εννοείται ανάγνωση – γραφή – πρακτική αριθμητική) «διδάσκονται, επειδή είναι χρήσιμες και εξυπηρετούν πολλές ανάγκες της ζωής, και η γυμναστική, επειδή οδηγεί σε ανδρεία» (*Πολιτικά*, 1337b 23-27).

2. 4. Η παιδεία και η πολιτική και διακρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα

Η πόλη αποτελείται από άντρες και γυναίκες και πρέπει να προνοεί για το σύνολο του πληθυσμού της εάν θέλει να ευδαιμονήσει *«ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας»*. Ο Kullmann, μελετητής της πολιτικής σκέψης του Αριστοτέλη, εντοπίζει την ανάγκη να υπάρξει παιδεία των γυναικών για την πρόοδο της πόλης αφού αυτές αποτελούν τους μισούς ελεύθερους πολίτες³⁴.

Ο Αριστοτέλης φαίνεται πιο αδιάλλακτος σχετικά με την κοινωνική κινητικότητα. Συγκεκριμένα όσον αφορά την αδυναμία της γυναίκας να κυβερνήσει και αποκτήσει πλήρη παιδεία την αποδίδει σε φυσικά αίτια. Πιο αναλυτικά, η αδυναμία της οφείλεται στο ἄκυρον βουλευτικόν»της, σύμφωνα με το οποίο, όπως επιχειρηματολογεί, «ὁ μὲν γὰρ δοῦλος ὅλως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν, τὸ δὲ θῆλυ ἔχει μὲν, ἀλλ' ἄκυρον, ὁ δὲ παῖς ἔχει μὲν, ἀλλ' ἀτελές»(Πολιτικά, Α, 13, 1260a 12-14). Αυτό σημαίνει ότι η γυναίκα βρίσκει τα μέσα για την επιτέλεση ενός σκοπού αλλά δεν μπορεί να τον πραγματοποιήσει, διότι το συναίσθημα υπερισχύει της λογικής. Η γυναίκες μπορούν να σκέπτονται, αλλά δεν ελέγχουν τα πάθη τους και δεν επιτυγχάνουν την πρακτική σοφία και τις ηθικές αρετές, όπως οι άντρες. Έτσι η γυναίκα μπορεί να λαμβάνει την στοιχειώδη εκπαίδευση, αλλά δεν μπορεί να συνεχίσει στην ανώτερη εκπαίδευση. Αντίθετα οι άντρες διαθέτουν τις βουλευτικές ικανότητες και με την πρέπουσα παιδεία οδηγούνται στην αρετή. Γίνεται σαφές ότι η ενασχόληση της γυναίκας με τα κοινά είναι ανέφικτη *«ἀναγκαῖον πρὸς τὴν πολιτείαν βλέποντας παιδεύειν καὶ τοὺς παῖδας καὶ τὰς γυναῖκας, εἴπερ τι διαφέρει πρὸς τὸ τὴν πόλιν εἶναι σπουδαίαν καὶ τοὺς παῖδας εἶναι σπουδαίους καὶ τὰς γυναῖκας σπουδαίας»* (Πολιτικά, Α, 13, 1260b 15-18).

---

³⁴W. Kullmann, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, μτφρ. Α. Ρεγκάκος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2003, σ. 88.

Κεφάλαιο 3: Η πολιτική σημασία της παιδείας

Ο Αριστοτέλης έχει αναπτύξει τις απόψεις του περί παιδείας στα ηθικά κείμενά του αλλά κυρίως στα *Πολιτικά* και έχει προσδώσει στο περιεχόμενό τους ευρύτατες διαστάσεις, οι οποίες υπερβαίνουν κατά πολύ τις μονοσήμαντες αλλά και τις αόριστα γενικευμένες θεωρήσεις. Στα κεφάλαια Η και Θ των *Πολιτικών*, ο φιλόσοφος πραγματεύεται τη φύση των κανονισμών εκείνων που προσιδιάζει να διέπουν την παιδεία. Αν ωστόσο το κεφαλαιώδες ερώτημα αναφέρεται στην ιδιαίτερη στόχευση της παιδείας, δηλαδή στην ανάπτυξη της σκέψης ή στην διαμόρφωση του ήθους, τότε υπάρχει σύγχυση και στην ανεύρεση του καταλληλότερου εκπαιδευτικού συστήματος. Η σύγχυση οφείλεται στο ότι δεν είναι άνετη η επιλογή της μιας ή της άλλης εκδοχής, ενώ η σύνθεσή τους δεν θα αποτελούσε λογικό ή πρακτικό ατόπημα³⁵.

Με την πολιτική φιλοσοφία του ο Αριστοτέλης συμπλήρωσε την ηθική του, κυρίως στην κοινωνική της διάσταση. Όρισε την πολιτική ως τέχνη του οργανωμένου ομαδικού βίου των ανθρώπων και είναι αυτός που χαρακτήρισε τον άνθρωπο «φύσει πολιτικόν ζών». Κατά αυτόν τον τρόπο, δίδαξε ότι ο άνθρωπος μέσα σε μια πολιτική κοινωνία μπορεί να επιτύχει την ηθική τελειώσή του και ότι οι σκοποί του ατόμου και του συνόλου ταυτίζονται στην οργανωμένη κοινωνία και πραγματώνονται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο μέσα σ' αυτή. Διαχωρίζοντας φυσικά, το κράτος από οποιαδήποτε άλλη ομάδα ανθρώπων, το προσδιόρισε ως σύνθετο σχήμα με συστατικά στοιχεία τους πολίτες, που είναι ισότιμα μέλη του, που δικαιούνται να μετέχουν στη διακυβέρνηση και στην απονομή της δικαιοσύνης. Παρατήρησε ότι εφόσον το κράτος δημιουργήθηκε από την ανάγκη να διασφαλιστούν οι κατάλληλες προϋποθέσεις και συνθήκες για την πραγμάτωση του σκοπού της ζωής των ατόμων, αυτός ο σκοπός δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο πάνω σε κάποια ηθική βάση, γιατί και η ίδια η αξία του ανθρώπου ως μέλους της κοινότητας στηρίζεται γενικά στην ηθικότητα και ειδικά στο δίκαιο.

Από την αρχή αυτής είδε ο Αριστοτέλης να προκύπτει το κύριο

---

³⁵Σ. Γαλάνη, *Οι προτάσεις περί παιδείας του Αριστοτέλη ως αντίδοτο στις κοινωνικές και πολιτικές εκτροπές (παθογένειες) της σύγχρονης εποχής*, 2012, σσ. 90-92.

γνώρισμα του κράτους, η «αυτάρκεια», η δυνατότητά του δηλαδή να δημιουργεί με δικές του δυνάμεις τους όρους ζωής για τους πολίτες του. Στην αυτάρκεια του κράτους περιέλαβε στοιχεία υλικά και πνευματικά, δηλαδή από τη μια τα μέσα διατροφής, τα «επιτηδεύματα», τα όπλα και τα χρήματα και από την άλλη τους θεσμούς, τις αρχές και τα όργανά τους, τη δημόσια λατρεία και κάθε πολιτιστικό στοιχείο που βρίσκει γενικότερη αποδοχή και ευνοεί τους σκοπούς του συνόλου³⁶.

Το πολίτευμα ο Αριστοτέλης το προσδιόρισε ως καταστατικό χάρτη του κράτους αναφορικά με τους βασικούς παράγοντές του και τις αρμοδιότητές τους. Το γεγονός ότι το πολίτευμα παρουσιάζει ποικίλες μορφές μέσα στην ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας το απέδωσε στον τρόπο που μοιράζεται η δύναμη ανάμεσα στα συστατικά στοιχεία του κράτους και κυρίως στη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στους λίγους συνήθως πλουσίους και τους πολλούς φτωχούς πολίτες. Διαπίστωσε ότι το πολίτευμα μπορεί να παρουσιάζεται σε τρεις κύριες μορφές και τρεις εκτροπές από αυτές. Οι τρεις κύριες μορφές του πολιτεύματος είναι η βασιλεία, η αριστοκρατία και η δημοκρατία με αντίστοιχες εκτροπές από αυτές την τυραννίδα, την ολιγαρχία και την οχλοκρατία. Πάνω σ' αυτό ο Αριστοτέλης εξήγησε ότι στη βασιλεία και την τυραννίδα η εξουσία είναι στα χέρια ενός, στην αριστοκρατία και την ολιγαρχία στα χέρια λίγων και στη δημοκρατία και την οχλοκρατία στα χέρια των πολλών. Τελικά όμως, όπως και ο Πλάτων, πριν από αυτόν, τείνει να πιστέψει ότι το πολίτευμα, όπως δείχνουν τα ίδια τα πράγματα, μπορεί να παρουσιάζεται μόνο σε δύο μορφές, στην πρώτη από αυτές το μέτρο το δίνει το κοινό καλό και στη δεύτερη το συμφέρον του άρχοντα³⁷.

Γενικά, σπουδαίο υλικό πολιτικού στοχασμού αποτελεί η αναφορά του Αριστοτέλη στα αίτια της φθοράς αλλά και τους τρόπους διατήρησης των πολιτευμάτων, καθώς και η αντίληψη του φιλοσόφου ότι η κύρια προϋπόθεση για τη διατήρηση ενός πολιτεύματος είναι η αληθινή γνώση των αιτιών της φθοράς του. Τα πολιτεύματα κατά τον Αριστοτέλη φθείρονται όταν αποκλίνουν από τον τελικό τους σκοπό, ο οποίος είναι η ευδαιμονία της πόλης. Η ευδαιμονία του συνόλου της πόλης δύναται να

---

³⁶ Β. Μπραχάλα, *Αριστοτέλης, η Ζωή & το Έργο του* (2005-2006), Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://www.metafysiko.gr/?p=1329>, σσ. 69-70.

³⁷ Β. Μπραχάλα, *αυτόθι*.

επιτευχθεί μόνο όταν το πολίτευμα στοχεύει σταθερά προς το όφελος του κοινού συμφέροντος, όχι μόνο για το «κύριον» της πόλης αλλά και για τους υπόλοιπους πολίτες: Η άποψη πως το πλήθος πρέπει να έχει κυρίαρχη εξουσία παρά οι άριστοι και οι λίγοι, θα φαινόταν αποδεκτή με αρκετή δόση αλήθειας ίσως αλλά και με κάποιες ενστάσεις. Γιατί οι πολλοί, αν και ξεχωριστά ο καθένας τους δεν είναι σπουδαίος άντρας, ενδέχεται, όταν συγκεντρωθούν, να είναι καλύτεροι από τον άριστο, όχι βέβαια ο καθένας χωριστά αλλά ως σύνολο, όπως ακριβώς συμβαίνει να είναι ανώτερα τα δείπνα που γίνονται με τη συνεισφορά όλων όσοι συμμετέχουν, από εκείνα που γίνονται με έξοδα ενός μόνο ανθρώπου. Καθώς είναι πολλοί, ο καθένας διαθέτει κάποια λίγη αρετή και φρόνηση, και έτσι ενωμένοι οι πολλοί παρουσιάζονται σαν ένας άνθρωπος με πολλά πόδια, με πολλά χέρια και πολλές αισθήσεις και επομένως με ανάλογο ήθος και διάνοια. Γι' αυτό και συνάγουν ασφαλέστερα συμπεράσματα οι πολλοί για τα μουσικά και τα ποιητικά έργα. Γιατί οι άνθρωποι στη διαφορετικότητά τους κρίνουν διαφορετικό μέρος του έργου, στο σύνολό τους όμως κρίνουν το σύνολο του έργου. (*Πολιτικά*, Γ, 10, 1280b40-1281b10).

Μια από τις βασικές αρχές διατήρησης των πολιτευμάτων είναι η παροχή της κατάλληλης παιδείας για το κατάλληλο πολίτευμα. Ο Αριστοτέλης, σκεπτόμενος ρεαλιστικά, αντιλαμβάνεται πως η διατήρηση ενός πολιτεύματος σχετίζεται άμεσα με την παιδεία που προσλαμβάνει ο πολίτης κάθε κοινωνίας. Για να διατηρηθεί ένα δημοκρατικό πολίτευμα, είναι σημαντικό η παιδεία που παρέχεται στους πολίτες του να είναι δημοκρατική, όπως βέβαια και ο τρόπος ζωής συνολικά. Το ίδιο ισχύει κατά τον Αριστοτέλη και για οποιοδήποτε άλλο πολίτευμα³⁸.

Η περιγραφή των πολιτευμάτων στο Θ' βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων έδειξε, αν και με όχι ιδιαίτερη σαφήνεια, όπως είδαμε, ότι οι φιλικοί όπως και οι δικαιοί δεσμοί ανάμεσα στους πολίτες μιας πόλης ποικίλλουν ανάλογα με το ποια είναι η κυρίαρχη αρχή και σε τι αποσκοπεί. Γι' αυτό και ο Αριστοτέλης επανέρχεται στο Ι βιβλίο θέλοντας να προσδιορίσει με ακόμη μεγαλύτερη σαφήνεια το περιεχόμενο που θα μπορούσε να έχει η πολιτική φιλία. Μάλιστα, ο όρος που θεωρεί ότι ανταποκρίνεται καλύτερα στην φύση της είναι η ομόνοια. Αντίθετα

---

³⁸ Α. Μπαγιόνας, *Ελευθερία και δουλεία στον Αριστοτέλη*, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 47-49.

πρόκειται για συμφωνία μεταξύ των πολιτών ή και μεταξύ πολιτικών παρατάξεων σχετικά με θέματα που αναφέρονται στο δημόσιο συμφέρον, η οποία και συνοδεύεται από την λήψη κοινών αποφάσεων και εκτέλεση αυτών (*Ηθ. Νικ.* I, 1167). Μια πόλη ομονοεί όταν οι πολίτες συμφωνούν για το τι είναι ευεργετικό να γίνει, ορθολογικά επιλέγουν τα ίδια πράγματα και εκπληρώνουν κοινά σχέδια³⁹.

Η ζωή των πολιτών σε ένα ιδανικό κράτος, κατά τον Αριστοτέλη, δεν μπορεί να εκδηλώνεται παρά μόνον με την άσκηση της αρετής για το καλό του συνόλου και με την προσφορά πολλών ευκαιριών για τη χαρά του ωραίου. Τέτοιο κράτος όμως, τόνισε ο ίδιος, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την αγωγή των πολιτών, που είναι μετά το πολίτευμα το δεύτερο από τα αναγκαία μέσα για την πραγμάτωση των σκοπών του κράτους. Έτσι ο Αριστοτέλης έκανε φανερή την ανάγκη να μορφώνονται τα παιδιά ως μελλοντικοί πολίτες, σύμφωνα με ένα σύστημα αγωγής οργανωμένο και εποπτευόμενο από το κράτος, κυρίως όμως ενιαίο, όπως ενιαίος πίστεψε πως είναι και ο σκοπός του κράτους.

Αναφορικά με το θέμα της αγωγής παρατήρησε ακόμη ότι δεν είναι αρκετό να προσφέρει η διδασκαλία στους μελλοντικούς πολίτες χρήσιμες γνώσεις αλλά πρέπει και να τους εθίζει στη χαρά του καλού και του ωραίου, δηλαδή να τους προετοιμάζει ώστε να κάνουν πράξεις αρετής. Σ' αυτή την αποστολή της αγωγής πίστευε ότι είναι ανάγκη να εντοπίζεται το μεγαλύτερο ενδιαφέρον του κράτους και ακολουθώντας το κλασικό ιδανικό της εποχής του για πνεύμα γεμάτο υγεία, έδινε, όπως και ο Πλάτων πριν από αυτόν, μεγάλη σημασία στην ισόρροπη ανάπτυξη της «γυμναστικής αγωγής» και της «μουσικής αγωγής»⁴⁰.

Συνεπώς, μελετώντας τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη συναντάμε, ανάμεσα σε πολλά άλλα, την εκτίμηση ότι η εκπαίδευση αποτελεί έναν δυναμικό κοινωνικό θεσμό και ότι είναι δυνατόν να επηρεάσει δραστικά την πολιτική εξέλιξη. Ήδη εισαγωγικά χρειάζεται να επισημανθεί ότι ο Σταγειρίτης δεν αντιμετωπίζει την εκπαίδευση - και γενικότερα την παιδεία - μεμονωμένα και σε αυστηρά περιορισμένα επιστημολογικά

---

³⁹ Ε. Λεοντσίνη, «Αριστοτελική πολιτική φιλία και φιλελεύθερη κοινότητα», στο Κ. Βουδούρης & Δ. Γεωργοβασίλης, Δ. (επιμ.), *Η ελληνική φιλοσοφία και τα προβλήματα της εποχής μας*, ό.π., σσ. 93-113.

⁴⁰ Β. Μπραχάλα, ό.π., σ. 76.

πλαίσια. Της προσδίδει ένα ευρύτερο περιεχόμενο και την εξετάζει ως τμήμα των αναζητήσεών του για το «τέλος» του «όλου», δηλαδή της κοινωνίας ως πολιτικού οργανισμού. Παράλληλα, ότι επεξεργάζεται τα σχετικά ερωτήματά του όχι τόσο υπό το πρίσμα ενός παιδαγωγού αλλά κυρίως υπό τις απαιτήσεις που θέτει ο φιλοσοφικός λόγος στην περιοχή της πολιτικής ανάλυσης. Διατυπώνει βέβαια προτάσεις διδακτικής μεθοδολογίας, αλλά τις εντάσσει σ' έναν ευρύτερο πολιτικό σχεδιασμό⁴¹.

---

⁴¹S. Everson, *Aristotle on the Foundation of the State*, στο *Aristotle: Critical Assessments*, vol. IV, 1999, σ. 67.

3.1. Το ιδανικό κράτος

Η αριστοτελική πολιτική σκέψη δέχεται την πόλη ως ολότητα που προκύπτει μέσα από τη κράση των μερών: Ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθείς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς ταὐτόν, ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός. Φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· ὁ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος. Ὡς περ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζώων ἄνθρωπος ἐστίν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης χεῖριστον πάντων (*Πολιτικά*, Α, 3, 1252a25-1253a31). Αυτή η πρόταση της ολότητας προκύπτει καθώς στην τάξη που επικρατεῖ στη φύση η πόλη, δηλαδή το ὅλον προηγείται της οικογένειας και του κάθε ανθρώπου ως άτομο, δηλαδή το μέρος: Ἡ δ' ἐκ πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις, ἥδη πάσης ἔχουσα πέρας τῆς αὐτάρκειας ὡς ἔπος εἰπεῖν, γινομένη μὲν τοῦ ζῆν ἔνεκεν, οὔσα δὲ τοῦ εὖ ζῆν. Διὸ πᾶσα πόλις φύσει ἐστίν, εἴπερ καὶ αἱ πρῶται κοινωνίαι. Τέλος γὰρ αὕτη ἐκείνων, ἡ δὲ φύσις τέλος ἐστίν· οἷον γὰρ ἕκαστόν ἐστι τῆς γενέσεως τελεσθείσης, ταύτην φανερὴν τὴν φύσιν εἶναι ἐκάστου, ὥς περ ἀνθρώπου ἵππου καὶ οἰκίας. Ἔτι τὸ οὗ ἔνεκα καὶ τὸ τέλος βέλτιστον· ἡ δ' αὐτάρχεια καὶ τέλος καὶ βέλτιστον (*Πολιτικά*, Α, 2, 1252b 27-1253a 1).

Για να καταλήξει σ' αυτή την ιδέα ο Αριστοτέλης ξεκινά από την εμπειρική παρατήρηση ότι «αν πάψει να υπάρχει το σώμα ως σύνολο, δε θα υπάρχει πια ούτε πόδι ούτε χέρι». Γενικεύοντας αυτό το συμπέρασμα ο Αριστοτέλης διατυπώνει την άποψη ότι «το ὅλον προηγείται του μέρους, επιπλέον η πόλη υπάρχει εκ φύσεως με το νόημα ότι αυτή είναι το ὅλον προς το οποίο τείνει το άτομο». Ταυτόχρονα, η αναγκαιότητα του νόμου διαφαίνεται από το γεγονός πως η δικαιοσύνη είναι συστατικό στοιχείο της πόλης γι' αυτό και στα *Ηθικά Νικομάχεια* 1134a30 επισημαίνει πως η δικαιοσύνη υπάρχει μόνο μεταξύ των ανθρώπων που οι μεταξύ τους σχέσεις ρυθμίζονται από το νόμο.

Το ιδεώδες του Αριστοτέλη είναι μία κοινωνία στην οποία κάθε πολίτης έχει το εξαρχής καθορισμένο έργο του και το επιτελεί πιστά. Προϋπόθεση για το ιδανικό κράτος του Αριστοτέλη είναι να εκπληρώνουν ὅλοι οι πολίτες σε μεγάλο βαθμό την απαίτηση για αρετή. Ὅσοι πολίτες είναι πολιτικά ενεργοί, μπορούν και ελέγχουν τον χρόνο τους και δεν

ασχολούνται με ταπεινές εργασίες: *δεῖ γὰρ σχολῆς καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ πρὸς τὰς πράξεις τὰς πολιτικάς* (Πολιτικά, V. II9, 1329a1). Ο στόχος του κράτους δεν συνίσταται στον πλούτο αλλά στην αξιοπρεπή ζωή για τους ανθρώπους. Η ευδαιμονία συνίσταται στην ενεργοποίηση των έξοχων ιδιοτήτων των επιμέρους πολιτών. Το ιδανικό κράτος χρειάζεται να έχει μέτριο μέγεθος, να έχει τόσους κατοίκους και τόση έκταση, ώστε να μπορούν να τραφούν όλοι από τα προϊόντα, αλλά συγχρόνως να είναι τόσο μικρό, ώστε να μπορεί να επιθεωρείται εύκολα.

Έργο της πολιτικής θεωρίας του Αριστοτέλη είναι να καθορίσει τη δεοντολογία του ιδανικού ηγέτη, ο οποίος οφείλει να τοποθετεί και να οδηγεί ορθά την πολιτεία μέσα στο σύνολο των πολιτειών. Συγκεκριμένα, για το σκοπό αυτό απαιτεί ορθή οργάνωση της εσωτερικής ζωής της πολιτείας, προαγωγή της πολιτιστικής της αποστολής, ορθή τοποθέτηση μέσα σ' αυτήν όλων των υποκειμένων της πράξης και ορθή παιδεία. Κατά συνέπεια, πρέπει οι εξουσιαστές να είναι άξιοι γι' αυτά τα έργα. Ο ηγέτης-φιλόσοφος πρέπει να έχει κοινωνική συνείδηση, υπερεθνική και εθνική καθώς και ηθική και κοινωνική συνείδηση για την οργάνωση της εσωτερικής ζωής, αλλά κυρίως οφείλουν να είναι παιδαγωγοί διαθέτοντας τις ηθικές αλλά και τις υλικές δυνάμεις.

Ο Αριστοτέλης προσδιορίζει την ανάγκη οικείωσης της πολιτικής αξιολογίας κατ' άτομο όταν αναφέρει: «σκοπός μας δεν είναι να μάθουμε τι είναι αρετή, αλλά το να γίνουμε ενάρετοι»⁴². Ταξινομεί τις ανάγκες του κράτους με τον εξής τρόπο: «τροφή, τέχναι, όπλα, χρημάτων τις εύπορία, ή περί το θεῖον ἐπιμέλεια καὶ κρίσις». Ως εκ τούτου το κράτος χρειάζεται έξι κοινωνικές τάξεις: γεωργούς, τεχνίτες, στρατιώτες, πλούσιους ανθρώπους, ιερείς και δικαστές. Από αυτούς κατάλληλοι πολίτες με πολιτικά δικαιώματα είναι μόνο όσοι διαθέτουν περιουσία και δεν ασχολούνται με ταπεινές εργασίες, δηλαδή μόνο όσοι εκπληρώνουν το ιδανικό της καλοκαγαθίας.

Μόνο ο ελεύθερος άνθρωπος είναι ικανός να εκπληρώσει τις αρετές της σοφίας, της γενναιότητας, της σωφροσύνης και της

---

⁴²M. Weber M.(1919), *Η πολιτική ως επάγγελμα*, μτφ. Μ. Κυπραίου 1954, σσ. 37-38.

δικαιοσύνης. Ο στόχος των πολιτικών αξιωματούχων πρέπει να είναι η εξασφάλιση της ελευθερίας και της ειρήνης. Η διακυβέρνηση ελεύθερων πολιτών είναι προτιμότερη από τη δεσποτική διακυβέρνηση. Ο νομοθέτης οφείλει να θεσπίσει τους νόμους για να εξασφαλίσει την κατάλληλη διαπαιδαγώγηση («παιδευσιν») της νεολαίας. Η αγωγή των νέων είναι έργο της κοινωνίας. Η εκπαίδευση που παρέχει το κράτος οφείλει να είναι ενιαία για όλους τους πολίτες και σύμφωνη με το πνεύμα του πολιτεύματος: «τό παιδεύεσθαι πρός τās πολιτείας» (*Πολιτικά*, 1310a 12-18). Για να εξοικειωθούν οι πολίτες με το πολίτευμα με εθισμό και αγωγή, χρειάζεται ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που να ακολουθεί τον κανόνα της ορθής μεσότητας και να επιδιώκει το ανθρωπίνως εφικτό⁴³.

Ο Αριστοτέλης δεν ενδιαφέρεται να νομιμοποιήσει ένα συγκεκριμένο πολίτευμα αλλά να θέσει τους όρους ορθής διακυβέρνησης, οι οποίοι συνδέονται με την αντίληψή του περί αρετής. Η νομοθεσία θα πρέπει να προσανατολίζεται προς την ιδέα της μεσότητας που είναι εσωτερικό στοιχείο της αρετής και ως τελικός σκοπός της παιδείας πρέπει να είναι η αρετή, η οποία οδηγεί στην ευδαιμονία τον ανθρώπινο βίο μέσα στην κοινότητα⁴⁴.

Η εκπαίδευση έχει ως σκοπό τη διαμόρφωση των καλών πολιτών «περί δέτῃς καθ' ἕκαστον παιδείας, καθ' ἣν ἀπλῶς ἀνὴρ ἀγαθὸς ἐστὶ, πότερον τῆς πολιτικῆς ἐστὶν ἐτέρας, ὕστερον διοριστέον» (*Πολιτικά*, Η, 1130a 26-29). Καλός άνθρωπος είναι ο φορέας των ηθικών, όπως και των διανοητικών αρετών. Ο καλός και σπουδαίος πολίτης είναι αυτός που έχει την ικανότητα να κυβερνάει και να κυβερνιέται εξίσου με επιτυχία. Η αρετή του καλού ανθρώπου είναι μία, ενιαία και τέλεια. Αντίθετα δεν υπάρχει ενότητα στην αρετή του πολίτη. Ανάλογα με το είδος του πολιτεύματος η αρετή του πολίτη προσλαμβάνει διαφορετικό περιεχόμενο. Για παράδειγμα, οι πολίτες του αριστοκρατικού πολιτεύματος έχουν διαφορετικά καθήκοντα και διαφορετικές ευθύνες σε σχέση με τους πολίτες του πολιτεύματος της ολιγαρχίας. Ακόμα στα φαύλα πολιτεύματα ο ιδανικός γι' αυτά πολίτης είναι παράλληλα φαύλος ως άνθρωπος. Η

⁴³ I. Düring, *Ο Αριστοτέλης παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμ. Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1994, σσ. 101-102.

⁴⁴ C.C.W. Taylor, 'Politics', στο J. Barnes (επιμ.), *The Cambridge Companion to Aristotle*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, σσ. 66-69.

αρετή του καλού πολίτη δεν ταυτίζεται, επομένως, με την αρετή του καλού ανθρώπου, καθώς η τελευταία είναι μία και τέλεια. Δεν είναι απαραίτητο ή εφικτό οι πολίτες μιας σπουδαίας πόλης να είναι σπουδαίοι και ως άνθρωποι, η αρετή του αγαθού πολίτη είναι όμως, απαραίτητη για να είναι η πόλη άριστη και θα πρέπει να υπάρχει σε όλους. Βέβαια, είναι πολύ σημαντικό για μια πόλη οι αγαθοί πολίτες να είναι και αγαθοί άνθρωποι, οι οποίοι να διακρίνονται για τις ηθικές και τις διανοητικές τους αρετές. Κοινός σκοπός των πολιτών όλων των πολιτευμάτων πάντως είναι η διατήρηση του συγκεκριμένου πολιτεύματος. Επιπλέον οι πολίτες των ορθών πολιτευμάτων έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό που είναι η προάσπιση του γενικού συμφέροντος. Παρ' όλα αυτά, ακόμα και στα ορθά πολιτεύματα υπάρχουν ποιοτικές διαφορές στην έννοια του πολίτη. Σε αυτήν την περίπτωση οι αγαθοί πολίτες, όντας και σπουδαίοι άνθρωποι, δεν είναι καλοί με την περιορισμένη σημασία της λέξης, αλλά συμπεριφέρονται με βάση αξίες που δεν εκφράζουν μόνο ένα συγκεκριμένο είδος πολιτεύματος, αλλά παράλληλα προσεγγίζουν την απόλυτη έννοια του «καλός». Το πολίτευμα δεν είναι και δεν πρέπει να είναι δίκαιο για μια συγκεκριμένη ομάδα πολιτών, αλλά για όλους με τρόπο συλλογικό και έχει σχέση με την καθαυτή ουσία του πολιτικού βίου. Βέβαια, η παιδεία των νέων προσλαμβάνει διαφορετικό περιεχόμενο για κάθε πολίτευμα.

Το κάθε πολίτευμα έχει το δικό του ήθος που καλλιεργεί στους πολίτες μέσω της αγωγής, προκειμένου αυτό να μπορέσει να επιβιώσει. Συγκεκριμένα, το δημοκρατικό πολίτευμα καλλιεργεί το δημοκρατικό ήθος, όπως το ολιγαρχικό πολίτευμα και το ολιγαρχικό ήθος. Από την άλλη, είναι δυνατό να διαμορφώνει το συγκεκριμένο ήθος των πολιτών, το ήθος του πολιτεύματος και η συγκεκριμένη αγωγή να αποτελεί την προϋπόθεση για την επικράτηση ενός συγκεκριμένου πολιτεύματος. Για παράδειγμα, είναι δυνατόν πρώτα να θεσμοθετείται το δημοκρατικό είδος αγωγής που προετοιμάζει τους πολίτες, ώστε να δέχονται το δημοκρατικό πολίτευμα χωρίς αντιδράσεις. Με αυτόν τον τρόπο θεμελιώνεται και αποκτά γερές βάσεις το δημοκρατικό πολίτευμα και μειώνονται οι πιθανότητες να καταλυθεί⁴⁵.

---

⁴⁵Τ. Πεντζοπούλου – Βαλαλά, «Η δημοκρατία και η ευθύνη των πολιτικών κατά τον Αριστοτέλη», στο Δ. Κούτρας (επιμ.), *Η πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, Εταιρεία Αριστοτελικών μελετών το «Λύκειον», Αθήνα 1999, σσ. 82-86.

3.2. Σχέση νομοθεσίας, παιδείας και πολιτικής

Το εκπαιδευτικό σύστημα που προτείνει ο Αριστοτέλης δεν θα εξαντλείται μόνο στην παροχή μορφωτικών αγαθών, αλλά στοχεύει απώτερα στο να προστατεύσει το ισχύον πολίτευμα. Γι' αυτό τον σκοπό οι πολίτες θα προετοιμάζονται από την παιδική ηλικία τους. Σύμφωνα με τις πολιτικές θέσεις του Αριστοτέλη, το κράτος είναι μια κοινωνία ομοίων και ίσων πολιτών. Γι' αυτό και ενδιαφέρεται για την κατάρτισή τους και τη δράση τους και, επομένως, φροντίζει όλοι να τύχουν της αρωγής της εκπαίδευσης, καθιστώντας την έτσι συλλογικό αγαθό. Επιπλέον, σκοπός του κράτους είναι η λειτουργία της κοινωνίας υπό τους κανόνες του ορθού λόγου. Και αυτό μπορεί να συμβεί μόνο με την συνδρομή ενός έλλογου νομοθέτη που θα παρεμβαίνει ρυθμιστικά και όπου πρέπει. Ο προσωπικός και δημόσιος βίος των πολιτών θα βελτιώνεται, εφόσον θα δημιουργούνται οι συνθήκες εκείνες για να αναπτυχθεί η αρετή και να κατακτηθεί η ελευθερία, για να οδηγηθεί ο κάθε πολίτης στην πνευματική και κοινωνική τελείωσή του.

Συγχρόνως, θα οδηγείται και η κοινωνία στην τέλεια μορφή της. Μια κοινωνία που θα καταστεί ικανή να εκφράζει αξιολογικές κρίσεις η ίδια για το καλό και το κακό, το δίκαιο και το άδικο, θα μπορεί να οικοδομεί μια συνειδητή συλλογική ηθική, οδηγώντας και στην πραγμάτωση του «τέλους» της⁴⁶.

Για τον φιλόσοφο, η νομοθεσία με αρωγό την παιδεία πρέπει να επιδιώκει την δραστηριοποίηση των πολιτών κυρίως σε ζητήματα εσωτερικής πολιτικής και όχι εξωτερικής, προτρέποντας σε έργα δημιουργίας και στην αποβολή της όποιας πρόθεσης περιέχει το ιδιοκτησιακό φρόνημα. Η ευδαιμονία ως τελολογικός σκοπός δεν μπορεί να συνυφανθεί με την στρατιωτική ζωή ή την βαρβαρότητα. Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε λοιπόν, ότι για την αγωγή των πολιτών ο Αριστοτέλης εισάγει το νόμο που θα καθορίζει το περιεχόμενό της, τον προγραμματισμό και τους στόχους της. Η αγωγή είναι υπόθεση όλων των πολιτών και όχι μιας ολιγαρχικής ομάδας. Ο νόμος λειτουργεί απελευθερωτικά, διότι διασφαλίζει τις

---

⁴⁶C.Terezis, *Education as a Mean of Politics and Ethics Meeting in Aristotle*, όπ., σσ. 197-202.

προϋποθέσεις, για να εκδηλώνονται οι ατομικές δυνατότητες και ο νομοθέτης είναι το πρόσωπο που χωρίς ίδιο όφελος εισάγει την αξία του αντικειμενικού δικαίου. Έτσι, θα καθορίσει το περιεχόμενο και τη δομή του εκπαιδευτικού σχεδιασμού και θα ελέγχει την εφαρμογή του, με απώτατο σκοπό να προωθεί στην διαδικασία της αγωγής τις ηθικές και πολιτικές αρχές αποκλείοντας παράγοντες που θα αλλοίωναν την πολιτική ηθική (δημαγωγοί)⁴⁷.

---

⁴⁷C. Terezis, αυτόθι, σ. 65.

3.3. Παιδεία και δικαιοσύνη

Δικαιοσύνη, κατά τον Αριστοτέλη, είναι η εκτέλεση από τον κάθε πολίτη του έργου που του έχει ανατεθεί ανάλογα με τις ικανότητές του, γιατί δεν είναι δυνατόν όλοι οι πολίτες να είναι όμοιοι μεταξύ τους (*Πολιτικά*, Γ, 1276b 41-42). Οι νόμοι είναι επίσης οι εκφραστές του εκάστοτε πολιτεύματος, καθώς αποτελούν τον μηχανισμό της πολιτείας που το αναπαράγει και το συντηρεί. Η διατήρηση και η διαιώνιση του πολιτεύματος είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τους νόμους, οι οποίοι αναλαμβάνουν να μεταλαμπαδεύσουν στους πολίτες τις αρχές και τις αξίες του, με σκοπό να το αποδεχτούν.

Ο νομοθέτης οφείλει να λαμβάνει κάθε δυνατό μέτρο ώστε να μην επικρατήσουν οι φαύλοι νόμοι, ίδιον των παρεκβατικών πολιτευμάτων (ολιγαρχία, δημοκρατία, τυραννία), οι οποίοι δεν εξασφαλίζουν ορθή διαπαιδαγώγηση, εφόσον επιδίωξή τους αποτελεί το συμφέρον των αρχόντων και όχι των αρχομένων⁴⁸. Στόχος λοιπόν των νομοθετών πρέπει να είναι οι ορθοί και δίκαιοι νόμοι, οι οποίοι εξασφαλίζουν «*τὸ κοινῇ συμφέρον*» (*Ηθικά Νικομάχεια*, Θ 1160a 14).

Για τον Αριστοτέλη ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να γίνει ενάρτεος με την άσκηση και τον εθισμό και επομένως, η αρετή συνδέεται με την εκπαίδευση. Παράλληλα, όμως, η δικαιοσύνη, που είναι η ύψιστη αρετή, έχει άμεση σχέση με την εκπαίδευση. Ο άνθρωπος πρώτα συνηθίζει στα δίκαια έργα και ύστερα μαθαίνει τη δικαιοσύνη. Κατά συνέπεια, όταν εθιστεί σε αυτές τις πράξεις, θα γίνει δίκαιος. Διότι με βάση τον ορισμό η δικαιοσύνη είναι η συνήθεια ή η κατάσταση που οδηγεί στην τάση να κάνει κάποιος δίκαιες πράξεις «*ὁρῶμεν δὴ πάντος τὴν τοιαύτην ἕξιν βουλομένους λέγειν δικαιοσύνην, ἀφ' ἧς πρακτικοὶ τῶν δικαίων εἰσὶ καὶ αὐτοὶ δικαιοπραγοῦσι καὶ βούλονται τὰ δίκαια*» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1129a 4-6). Εδώ επεμβαίνει ο ρόλος της εκπαίδευσης που εντοπίζεται στην άσκηση των δίκαιων πράξεων. Ταυτόχρονα, θα πρέπει ο άνθρωπος να γνωρίζει ποιες πράξεις είναι δίκαιες. Ρόλος του παιδαγωγού σε αυτό είναι να συμβάλλει στη γνώση αυτών των πράξεων. Όπως κάθε αρετή έτσι και η

---

⁴⁸ Χρ. Τερέζης, 1996), «Παιδαγωγικές πτυχές της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας του Αριστοτέλη», στο Κ. Βουδούρης (επιμ.) *Η Ηθική Φιλοσοφία των Ελλήνων*, ό.π., σσ. 57-58.

δικαιοσύνη δεν υπάρχει στον άνθρωπο από τη φύση του, γιατί σε αυτήν την περίπτωση θα ήταν πάντα δίκαιος. Η αρετή της δικαιοσύνης δεν είναι έμφυτη στον άνθρωπο, γιατί σε αυτήν την περίπτωση ο άνθρωπος θα έπραττε πάντα το δίκαιο και δε θα υπήρχαν περιπτώσεις αδικίας. Θα εφαρμόζονταν πάντα οι κανόνες δικαίου και δε θα επιβάλλονταν από την πολιτεία ποινές, αφού κανένας δε θα ήταν παραβάτης των νόμων. Ο άνθρωπος έχει γεννηθεί με την ιδιότητα να δέχεται τις διάφορες αρετές και να τις τελειοποιεί με τη συνήθεια. Αν και δεν είναι προικισμένος από τη φύση του να κάνει δίκαιες πράξεις, ωστόσο έχει τη δυνατότητα από τη φύση του να γίνει δίκαιος μέσω του εθισμού⁴⁹.

Ο Αριστοτέλης δίνει έμφαση στον πρακτικό χαρακτήρα της αγωγής, θεωρώντας τον πιο αποτελεσματικό και πιο ουσιαστικό από τον τρόπο εκείνο της διδασκαλίας που στηρίζεται αποκλειστικά σε επιφανειακές θεωρητικές γνώσεις. Μόνο το θεωρητικό υπόβαθρο γύρω από την έννοια της δικαιοσύνης και σχετικά με τα χαρακτηριστικά της δίκαιης πράξης δεν αρκεί για να είναι κάποιος δίκαιος. Η γνώση των αρχών δικαίου δεν αποτελεί εχέγγυο για την υποχρεωτική πρακτική εφαρμογή, καθώς είναι δυνατόν ο άνθρωπος να γνωρίζει την αξία του δικαίου και τις θετικές συνέπειες που έχει αυτό για τον ίδιο και το κοινωνικό σύνολο, αλλά παρ' όλα αυτά να μην εφαρμόζει στην πράξη αυτές τις θεωρητικές του γνώσεις. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στη μη συστηματική άσκηση σε πράξεις δικαίου από τη νεανική ηλικία. Ο Αριστοτέλης συμφωνεί με τον Πλάτωνα ότι ο άνθρωπος θα πρέπει να διαπαιδαγωγείται από τη νεανική του ηλικία, γιατί μόνο με αυτόν τον τρόπο θα μπορέσει να ασκηθεί και να αισθάνεται χαρά ή λύπη για πράγματα που πρέπει. Αυτός πρέπει να είναι για τον φιλόσοφο ο βασικότερος στόχος της εκπαίδευσης. Η ηθική αρετή σχετίζεται με τις ηδονές και τις λύπες. Όποιος χαίρεται, επειδή δεν συμμετέχει στις σωματικές ηδονές είναι σώφρων, ενώ αυτός που λυπάται είναι ακόλαστος. Αυτός που αντιμετωπίζει τους κινδύνους και δεν λυπάται είναι ανδρείος, ενώ αυτός που λυπάται είναι δειλός. Μια σωστή διαπαιδαγώγηση θα πρέπει να γίνεται με προγραμματισμό και να ξεκινάει από την παιδική ηλικία, ώστε να έχει και τα καλύτερα δυνατά

---

⁴⁹Κ. Κατσιμάνης, *Πρακτική φιλοσοφία και πολιτικό ήθος του Σωκράτη*, Αθήνα 1981, σσ. 68-70.

αποτελέσματα. Είναι αναγκαίο ο άνθρωπος από μικρή ηλικία να συμπεριφέρεται με τρόπο σύμφωνο με αυτές τις αρχές για να αποκτήσει σταθερή διάθεση ψυχής, συνείδηση του δικαίου και να μπορεί να χαρακτηριστεί δίκαιος πολίτης⁵⁰.

---

⁵⁰ *Αυτόθι.*

3.4. Παιδεία

Η παιδεία αποτελεί ένα συλλογικό αγαθό και σκοπός της είναι να οδηγήσει τον πολίτη στην προσωπική «τελείωσή του» και, κατ' επέκταση στην «ευδαίμονα» πολιτεία, διατηρώντας το ισχύον πολίτευμα⁵¹. Η παιδεία αποτελεί τον συνδετικό ιστό της πολιτικής με την ηθική. Ο Αριστοτέλης ξεκινά από τη θέση ότι είναι «ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον»⁵², γι' αυτό θεωρεί την αγωγή ως μέρος της πολιτικής. Όταν ο άνθρωπος καλλιεργηθεί ψυχοσωματικά, πολιτικά και ανθρωπιστικά, θα είναι χρηστός πολίτης, άξιος για μια ευτυχισμένη ζωή στα πλαίσια της πόλης κράτους. Μάλιστα η παιδεία θα προσφέρει στον άνθρωπο ό,τι δεν μπορεί να του προσφέρει η φύση. Τον οδηγεί στην ελευθερία, την καλοσύνη και την αρετή (*Πολιτικά*,1338a).

Το πολίτευμα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το πολιτικό πνεύμα των νέων. Έτσι ένα υπέροχο πνεύμα γίνεται αίτιο για ένα υπέροχο πολίτευμα. Το να ζει κανείς «χάριν της πολιτείας» (*Πολιτικά*,1337a27-29) σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί δουλεία αλλά ευδαιμονία τόσο της πολιτείας όσο και του πολίτη. Χρέος της πολιτείας είναι η διά βίου εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση των πολιτών περιορίζοντας στο ακέραιο την ατομική πρωτοβουλία (*Πολιτικά*, 1337a22). Εξάλλου, το άτομο χωρίς την πολιτική κοινωνία είναι άνευ σημασίας. Γι' αυτό ο κάθε πολίτης οφείλει να διαπαιδαγωγείται στα πλαίσια μιας δημοκρατικής πολιτείας, όπου θα ευνοείται η πρόοδος της δημοκρατικής ζωής. Συνεπώς η αρετή του πολίτη βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από την παιδεία και τους νόμους.

Παρόλο που η εκπαίδευση έχει δημόσιο χαρακτήρα, ωστόσο το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να είναι έτσι δομημένο ώστε να ενισχύει την προδιάθεση και τις φυσικές ιδιότητες του κάθε ατόμου.Βέβαια,

---

⁵¹Ότι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γὰρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθεὶς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τὰ ὅλον, ὃ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μὴδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἡ θηρίον ἢ θεός. Φύσει μὲν οὖν ἡ ὁρμὴ ἐν πᾶσιν ἐπὶ τὴν τοιαύτην κοινωνίαν· ὃ δὲ πρῶτος συστήσας μεγίστων ἀγαθῶν αἴτιος. Ὡς περ γὰρ καὶ τελεωθεὶς βέλτιστον τῶν ζώων ἄνθρωπος ἐστίν, οὕτω καὶ χωρισθεὶς νόμου καὶ δίκης χεῖριστον πάντων (*Πολιτικά*, Α, 3, 1252a25-1253a31).

⁵² ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἥτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος· ὥς περ καὶ ὁ ὑφ' Ὀμήρου λοιδορηθεὶς «ἀφρήτωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος» (*Πολιτικά*, Α, 3, 1252b27- 1253a5).

βασικές προϋποθέσεις για τη μόρφωση είναι η ανθρώπινη φύση, η συνήθεια και η λογική. Στη συνέχεια με τη συνήθεια και τη βοήθεια των δασκάλων θα αρχίσει η μαθησιακή διαδικασία εκείνη κατά την οποία οι μαθητές θα πράττουν τα ωραία, τα αναγκαία και ωφέλιμα. Η ψυχή διαιρείται στο έλλογο τμήμα της και στο άλογο. Ανώτερο εκ των δύο είναι το πρώτο, το οποίο πρέπει να υπηρετείται από το δεύτερο. Σαφώς η παρεχόμενη παιδεία θα πρέπει να είναι κατάλληλα δομημένη. Και το έλλογο μέρος όμως της ψυχής υφίσταται διάκριση ανάμεσα στο θεωρητικό και το πρακτικό του τμήμα.

Στην περίπτωση αυτή επίσης ο θεωρητικός λόγος υπερτερεί έναντι του πρακτικού. Επομένως, το εκπαιδευτικό σύστημα οφείλει να προετοιμάζει όχι αποβλέποντας στον πόλεμο αλλά στην ειρήνη που αποτελεί προϋπόθεση του θεωρητικού βίου (*Πολιτικά*, Η, 1335b 31-33). Οι αρετές του σώματος πρέπει να υπηρετούν τις αρετές της ψυχής. Στην πόλη πρέπει να υπερτερούν οι αρετές της ανδρείας, ασχολίας, θεωρίας, δικαιοσύνης, σωφροσύνης, καρτερίας αλλά και η φιλοσοφία. Επειδή ο άνθρωπος από τη γέννησή του φέρει εν δυνάμει το ορεκτικό, θυμικό και βουλευτικό στοιχείο, ενώ ο λόγος και ο νους αναπτύσσονται με το πέρασμα του χρόνου, γι' αυτό θεωρεί ο Αριστοτέλης πως πρέπει να προηγείται η εκπαίδευση του σώματος από αυτή της ψυχής. Δηλαδή το άλογο μέρος καλλιεργείται πρώτιστα, προκειμένου να υπηρετήσει το έλλογο, δηλαδή την ψυχή. Η αγωγή που στοχεύει στην άσκηση της αρετής, θα συμβάλλει και στην ευδαιμονία και κατά συνέπεια στην ηδονή και την απόλαυση. Με τη διευκρίνιση ότι η ευδαιμονία είναι ανεξάρτητη από τα υλικά αγαθά και ότι ο ευδαίμων είναι αυτός που ως λογικό ον, καταφέρνει να αποδώσει τα μέγιστα⁵³.

Βέβαια στο θέμα της αγωγής μπορεί κανείς να συναντήσει άτομα με φυσικές προδιαθέσεις, όπως επίσης και άτομα φαύλα, τέτοια που αντιστέκονται στο έργο της αγωγής, αλλά και άλλα που ενώ είναι ανεπίδεκτα παιδείας, ωστόσο καθίστανται σπουδαίοι άνδρες. Έτσι, είναι καθόλα εύλογο το γεγονός σε μια πόλη να υπάρχουν όλες οι διαβαθμίσεις, γιατί άλλο είναι το δέον κι άλλο αυτό που οι φυσικές καταβολές καθορίζουν. Ανεξάρτητα από αυτό όλοι οι πολίτες πρέπει να μορφώνονται,

---

⁵³W. D. Ross, *Αριστοτέλης, ό.π.*, σ. 67.

για να υπάρξει ομαλή κοινωνική συμβίωση και ευρυθμία⁵⁴.

Στην όλη αγωγή τονίζεται τόσο η πλευρά του ηθικού οικοδομήματος όσο και αυτή της διανοητικής ανάπτυξης, που χρήζει μακρόχρονης υποστήριξης από αξιόπιστους δασκάλους (*Πολιτικά*, Ζ, 1322a 40-42) σωστού οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος αλλά και της κληρονομικότητας. Το ηθικό ιδεώδες της αρετής πρέπει να αποτελεί μέλημα του ατόμου-πολίτη (*Πολιτικά*, Η, 1336b 2-14). Η αρετή προκύπτει ως αποτέλεσμα της άσκησης της ψυχής απέναντι στις ορμές και τα πάθη. Περαιτέρω οι ηθικές αρετές π.χ. γενναιοδωρία, σωφροσύνη απορρέουν από την άσκηση του ανθρώπου να ξεχωρίσει με το λόγο και τις πράξεις του από τα ζώα και αποκτώνται με τον εθισμό, ενώ οι διανοητικές, όπως η σοφία, η σύνεση και η φρόνηση, αποκτώνται με τη μάθηση⁵⁵.

Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν επιλέξει τόσο τα χρήσιμα όσο και τα ωφέλιμα μαθήματα για τους μαθητές. Σίγουρα όμως η παιδεία, αν την εξετάσουμε από τη συστηματική και με κανονιστικούς όρους ανιούσα πλευρά της, πρέπει να βασίζεται στα ήθη και μετά να ακολουθήσει τη διαδικασία που έχει ως άξονά της την λογική. Στο ανωτέρω πλαίσιο, ιδιαίτερη μνεία και σχολαστική ενασχόληση γίνεται για το αν πρέπει η μουσική να διδάσκεται. Συγκεκριμένα, ο Σταγειρίτης εξετάζει: πού, ως καλλιτεχνική ενασχόληση και ως πηγή αισθητικών προϊόντων, η μουσική αποσκοπεί και ποια όργανα πρέπει να χρησιμοποιούνται καθώς και ποιες αρμονίες και μελωδίες είναι οι καταλληλότερες για την μουσική αγωγή των νέων της εποχής του. Η υφή του ζητήματος αυτού είναι τέτοια που θέτει την εκπαίδευση σε μια διαφορετική προοπτική από την μονοσήμαντη κατάρτιση και την κατοχή γνώσεων. Έρχεται να αναδείξει τις διαστάσεις που μπορεί να προσλάβει η αγωγή μέσα από μια παροχή και συγχρόνως ενασχόληση που δεν κινείται αποκλειστικώς στον επιστημονικό και στον τομέα της απόκτησης πρακτικών και εφαρμοσμένων επιτηδειοτήτων⁵⁶.

---

⁵⁴ *Αυτόθι*.

⁵⁵ Κ. Τσάτσος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, Εστία, Αθήνα 1970, σ. 77.

⁵⁶ Σ. Γαλάνης, *Οι προτάσεις περί παιδείας του Αριστοτέλη ως αντίδοτο στις κοινωνικές και πολιτικές εκτροπές (παθογένειες) της σύγχρονης εποχής*, ό.π., σσ. 29-31.

3.5. Κοινή παιδεία

Για τον Αριστοτέλη η παιδεία αποτελεί κοινωνικό θεσμό: «Τὸ σπουδαίαν εἶναι τὴν πόλιν οὐκέτι τύχης ἔργον, ἀλλὰ ἐπιστήμης καὶ προαιρέσεως⁵⁷ (...) Ανάγκη οὖν σκεπτέον πῶς ἀνὴρ γίγνεται σπουδαῖος (...) ἀγαθοὶ καὶ σπουδαῖοι γίνονται οἱ ἄνθρωποι διὰ τριῶν, ἐστὶ δε ταῦτα τὰ τρία φύσις, ἔθος, λόγος(...)τὸ δὲ λοιπὸν ἔργον παιδείας(...)» (*Πολιτικά*, 1332a 30–b 10). Ο Αριστοτέλης στοχάζεται πάνω στο ἄριστο πολίτευμα, στους στόχους της παιδείας, τους σκοπούς της διδασκαλίας και την αγωγή που διαμορφώνει ελεύθερους πολίτες στο ἔβδομο και στο ὄγδοο βιβλίο των *Πολιτικών*.

Συμπεραίνει ὅτι προϋπόθεση για την συγκρότηση και την εξέλιξη του ἁρίστου πολιτεύματος εἶναι ἡ κατάλληλη παιδεία, και συνεπῶς οἱ νέοι πρέπει να μορφώνονται κατὰ πῶς ἀρμόζει στο πολίτευμα της πόλης τους, διότι ἡ παραμέληση της αγωγῆς των πολιτῶν ἀποβαίνει ἐπιβλαβῆς για το ἴδιο το πολίτευμα. Συνάμα ὁμως εἶναι ἀναγκαία ἡ κοινὴ διαπαιδαγώγηση σε ὅλους τους πολίτες, ἐφόσον κοινοὶ εἶναι καὶ οἱ στόχοι της πόλης. Ἐν συνεχείᾳ παραθέτει τις ἀπόψεις του για το συγκεκριμένο πρόγραμμα της αγωγῆς που διαμορφώνει ἀληθινὰ ελεύθερους πολίτες (*Πολιτικά*, 1337a33–1340b19): «...σήμερα ὑπάρχει διαφωνία ὡς πρὸς το ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα που πρέπει να εφαρμοσθεῖ, ἀφού δεν παραδέχονται ὅλοι ὅτι τα ἴδια πρέπει να μαθαίνουν οἱ νέοι οὔτε ὅταν τὴν ἀρετὴ, οὔτε ὅταν τὸν ἄριστο βίον πρόκειται να ἐπιδιώξουν, οὔτε εἶναι ξεκαθαρισμένο ἀν ἡ παιδεία πρέπει να ἔχει στόχο της τὴν ἀνάπτυξη το πνεύματος μάλλον ἢ τὴν διάπλαση το ἥθους της ψυχῆς. Ἀπὸ τις συγκεχυμένες αὐτές γνώμες παρεμποδίζεται ἡ ἀνέυρεση το σωστοῦ παιδαγωγικοῦ συστήματος και δε μπορούμε να ξεύρουμε τι πρέπει να ἐπιδιώκουμε: τα χρήσιμα για τὴ ζωή, τα σχετικά με τὴν ἀπόκτηση ἀρετῆς, ἢ τα περιττὰ στολίδια; Γιατί το καθένα ἀπ' αὐτὰ ἔχει τους υποστηρικτῆς και τους επικριτῆς του (*Πολιτικά*, 1337b).

Ἡ παιδεία εἶναι το θεμέλιο το πολιτεύματος, ἀφού δημιουργεῖ και ἀναπαράγει τέτοιους πολίτες, ὥστε να στηριχθῶν οἱ ἀντίστοιχες πολιτειακές ἐκδοχές. Και δεν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι το πετυχημένο σύστημα ἐκπαίδευσης εἶναι ἐκεῖνο που καταφέρνει να διαμορφώνει τους

⁵⁷ Π. Λεκατσάς, *Αριστοτέλης. Πολιτικά*. I–II, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1939, σ. 59.

νέους σύμφωνα με τις αρχές που θα κληθούν να υπηρετήσουν ως ενήλικοι και που βέβαια θα ταυτιστούν με την αρετή: «Επιπλέον όπως σε όλες τις ικανότητες και τις δεξιότητες υπάρχουν τρόποι να προπαιδεύεται και να ασκείται κανείς εκ των προτέρων στις αντίστοιχες εργασίες, γίνεται φανερό συνεπώς ότι ανάλογα πρέπει να ισχύουν και για τις πράξεις της αρετής» (*Πολιτικά*, 1337a 18 – 21). Αυτός είναι και ο κύριος λόγος που η παιδεία πρέπει να είναι κοινή για όλους: « (...) η παιδεία επιβάλλεται να είναι μία και η ίδια για όλους και να φροντίζει γι' αυτή το δημόσιο και όχι οι ιδιώτες, όπως συμβαίνει σήμερα να φροντίζει τη μόρφωση των παιδιών του ο καθένας ιδιωτικά, διδάσκοντας μαθήματα της δικής του προτίμησης» (*Πολιτικά*, 1337a 22-26).

Για τον Αριστοτέλη είναι λάθος να θεωρεί κάποιος τον εαυτό του υπεράνω της δημόσιας εκπαίδευσης, αφού εντάσσεται μέσα στο όλο (την πόλη) και οφείλει να λάβει τις ανάλογες αρχές. Η υπεροχή του όλου (πόλη) έναντι του μέρους (πολίτης) δεν είναι μόνο ένα θεωρητικό ενδεχόμενο, αλλά μια πραγματικότητα που πρέπει να λαμβάνεται πολύ σοβαρά. Κι εδώ δε γίνεται λόγος για την καταπιεστική εκδοχή της υποταγής απέναντι σε αρχές που θέτουν άλλοι, αλλά για την απαραίτητη συμμετοχή στις αξίες της πολιτείας, που οπωσδήποτε οφείλει κάποιος να γνωρίζει: «Συγχρόνως όμως είναι λάθος κάποιος πολίτης να νομίζει ότι του ανήκει η παιδεία. Αντίθετα όλοι ανήκουν στην πόλη, γιατί ο καθένας είναι μέρος της πόλης, και η φροντίδα που από τη φύση δείχνει κάθε μέρος, αποβλέπει στην φροντίδα του συνόλου» (*Πολιτικά*, 1337a 27-30).

3.6. Μουσική παιδεία

Η «μουσική» αποτελεί μάθημα ιδιαίτερης αξίας, η οποία συνίσταται σε τρία μέρη, το λόγο, την αρμονία και το ρυθμό. Αρμονία και ρυθμός οφείλουν να υποτάσσονται στο λόγο. Συνεπώς, μόνο οι λόγοι των ποιημάτων που συνοδεύονται από ρυθμό ή μελωδία του ίδιου χαρακτήρα αποτελούν μοναδικό κριτήριο κάθε αισθητικής ή ηθικής κριτικής. Επομένως, το περιεχόμενο της κάθε μορφής και είδους ποίησης περνάει από ιδιαίτερη λογοκρισία και έλεγχο, ώστε να προφυλάξει από κάθε

χαλαρότητα και εξευτελισμό την ψυχή και περαιτέρω την πόλη⁵⁸. Ο Αριστοτέλης αφιερώνει διευρυμένο τμήμα στο Θ κεφάλαιο των *Πολιτικών* στη μουσική παιδεία, ξεκινώντας να θέτει ποικίλα ερωτήματα. Πρώτα απ' όλα χρήζει διερεύνησης για το αν πρέπει να περιλαμβάνεται η μουσική στην παιδεία. Το γενικό ερώτημα εξειδικεύεται σε τρία ουσιαστικά ερωτήματα αναφορικά με το αν μπορεί να δοθεί μια ικανοποιητική απάντηση στο τι είναι αυτή: μόρφωση, παιχνίδι ή ευχάριστη ασχολία (*Πολιτικά*, Θ, 1339b 11-14).

Κατά αυτόν τον τρόπο, τονίζεται πως όλοι θεωρούν τη μουσική ευχαρίστηση. Ευχαρίστηση εμπεριέχεται και στην διασκέδαση και στην καλλιέργεια. Άρα, η μουσική συμβάλλει και προωθεί και τα δυο. Τα ευχάριστα πράγματα αρμόζουν στον απώτερο σκοπό αλλά και στην ανάπαυση (*Πολιτικά*, Θ, 1339b 25-27). Ο απώτερος σκοπός δεν ενέχει οποιαδήποτε ηδονή, ούτε στοχεύει μόνο στα μελλοντικά. Εξετάζοντας ο Αριστοτέλης τη μουσική από την σκοπιά της διασκέδασης, φαίνεται να την διακρίνει σε διασκέδαση που αφορά αποκλειστικά την ευχαρίστηση και σε αυτή που είναι χρήσιμη, γιατί αναπαύει και αναζωογονεί τον νου (*Πολιτικά*, Θ, 1339b 27-31). Αναφορικά με το αν βοηθά στην διάπλαση του ήθους και της ψυχής, πρέπει να αποδειχθεί ότι επιδρά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα. Ο φιλόσοφος την συνδέει με τον γενικό χαρακτήρα της ψυχής, αποδεικνύοντας την εν λόγω επιστημονική επισήμανση μέσω του ενθουσιασμού που αυτή προκαλεί, ο οποίος επιδρά στον ψυχικό χαρακτήρα (*Πολιτικά*, Θ, 1340a 5-8). Ο συλλογισμός έχει ως εξής: η μουσική δίδει ευχαρίστηση. Η αρετή συνίσταται στη σωστή αίσθηση της ευχαρίστησης που απορρέει από τις σωστές πράξεις και τα ευπρεπή ήθη. Με την κατάλληλη αγωγή η μουσική θα προάγει και το σωστό συναίσθημα της ευχαρίστησης, δηλαδή ουσιαστικά συντελεί στην προαγωγή της αρετής (*Πολιτικά*, Θ, 1340a 10-12).

Αναφερόμενος στις υπόλοιπες αισθήσεις, όπως την αφή και τη γεύση, σημειώνει πως δεν προκαλούν παρόμοιες εντυπώσεις πλην της όρασης. Τα αντικείμενα της όρασης ως ένα μικρό βαθμό μόνο απεικονίζουν ψυχικές καταστάσεις. Και η εν λόγω απεικόνιση παρουσιάζεται σε όλους. Φέρει ως παράδειγμα την ανδρεία, την οποία μπορεί να υπαινίσσεται το

---

⁵⁸Ε. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, New York 1964, σσ. 112-113.

ανθρώπινο σώμα (π.χ. άγαλμα) υπό την επίδραση του συναισθήματος του κινδύνου και όχι να την απεικονίζει. Η μουσική όμως έχει την δυνατότητα να οδηγεί την ψυχή στην ανδρεία (*Πολιτικά*, Θ, 1340a 28-38). Οι μελωδίες είναι μιμήσεις ηθών, και αυτό γίνεται φανερό από την φύση της αρμονίας, η οποία, όταν αλλάζει, αλλάζουν και τα συναισθήματα του ακροατή και οι διαθέσεις του.

Ο Αριστοτέλης αναφέρει τους τρόπους της αρμονίας και τις αντιστοιχίσεις τους σε συναισθήματα: ο Μιξολυδικός, όπου η ψυχή κλαίει και θλίβεται, ο Ιωνικός και Λυδικός, που την χαλαρώνει, ο Δωρικός, που γαληνεύει την ψυχή και ο Φρυγικός, που εμπνέει ενθουσιασμό. Το ίδιο γίνεται και με τους ρυθμούς. Έτσι, είναι κατεξοχήν προφανές πως η μουσική διαπλάθει με κάποιο τρόπο την ψυχή. Γι' αυτό και πρέπει να διαπαιδαγωγούμε τους νέους με την διδασκαλία της. Στο έργο του *Περί Ψυχής* ο Αριστοτέλης θεωρεί πως η ψυχή είναι αρμονία ή ότι περιέχει αρμονία (*Πολιτικά*, Θ, 1340a 38-42). Υπάρχουν και απόψεις που καταφέρονται ενάντια στην άσκηση με την μουσική, διότι υποστηρίζεται ότι γίνονται βάνανσοι όσοι την ασκούν. Χρήζει διερεύνησης μέχρι ποιου σημείου πρέπει να επεκτείνεται η μουσική παιδεία, με ποιες μελωδίες και ρυθμούς, ακόμα και με ποια όργανα πρέπει να διδάσκεται. Είναι σημαντικό λοιπόν η διδασκαλία της να γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να μην καθιστά το σώμα βάνανσο και άχρηστο για την πολιτική και τον πόλεμο (*Πολιτικά*, Θ, 1340a 20- 42).

3.7. Η διαχείριση του ελεύθερου χρόνου ως μορφωτικού αγαθού

Καίριας και διαχρονικής σημασίας στον εκπαιδευτικό κόσμο του Αριστοτέλη είναι η έννοια του ελεύθερου χρόνου, το να αποκτήσει δηλαδή κανείς μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία τα εχέγγυα να τον διαχειρίζεται έτσι, ώστε να τελειωθεί ηθικά και πνευματικά. Πρόκειται για μια μορφή χρόνου που διατίθεται για ελεύθερη δημιουργία και αυτοδιάθεση, που τροφοδοτεί τον στοχασμό και δύναται να οδηγήσει στην ευδαιμονία. «Ὡστε φανερόν ὅτι δεῖ καὶ πρὸς τὴν ἐν τῇ διαγωγῇ σχολὴν μανθάνειν ἅττα καὶ παιδεύεσθαι, καὶ ταῦτα μὲν τὰ παιδεύματα καὶ ταύτας τὰς μαθήσεις ἑαυτῶν εἶναι χάριν, τὰς δὲ πρὸς τὴν ἀσχολίαν ὡς ἀναγκαίας καὶ χάριν ἄλλων» (*Πολιτικά*, 1338 a 10-13).

Στην πρώτη περίπτωση (στην *παιδιάν*) μέσα από την ανάπαυση εξυπηρετείται πρακτικά μια εξωτερική ανάγκη, αυτή της εργασίας, για την οποία ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί «φάρμακο», ο σκοπός είναι συχνά μη προσδιορίσιμος και σίγουρα ανεκπλήρωτος: «ὁ μὲν γὰρ ἀσχολῶν ἕνεκα τινος ἀσχολεῖ τέλους ὡς οὐχ ὑπάρχοντος». Αντίθετα, στην περίπτωση της *σχολῆς* ο χρόνος αυτός καθ' εαυτόν αποτελεί ευδαιμονία, ευχαρίστηση, μακαριότητα, καθώς είναι αφιερωμένος σε έναν απώτατο, ήδη εκπληρωμένο σκοπό: «ἢ δ' εὐδαιμονία τέλος ἐστίν». Καταληκτικά, ειδοποιός διαφορά των δυο είναι αφενός ο σκοπός και αφετέρου ο δέκτης των ενεργειών του ελεύθερου χρόνου, αφού συχνά στην περίπτωση της *παιδιάς* αποκτούμε γνώσεις ή ξεκουραζόμαστε για να αποδώσουμε έπειτα σε κάτι άλλο ή αποσκοπώντας στην ευχαρίστηση κάποιου άλλου, ενώ κατά την *σχολήν*, ο άνθρωπος έχει συλλέξει όλες του τις δυνάμεις, η παιδευτική διαδικασία αποφέρει καρπούς αποκλειστικά στον ίδιο, οδηγεί στην ανάδειξη των δημιουργικών ικανοτήτων, σε ουσιαστική ενδοσκόπηση του ατόμου, με σκοπό την κατάκτηση ενός «τελειωμένου» στόχου, ενός ολοκληρωμένου πολίτη.

Η θέση του Αριστοτέλη για τη σπουδαιότητα του ελεύθερου χρόνου, τονίζεται ακόμη περισσότερο με την παρατήρησή του ότι η *ἀσχολία* υπάρχει για χάρη της *σχολῆς* με τον ίδιο τρόπο που υπάρχει ο πόλεμος για χάρη της ειρήνης: η ειρήνη παρέχει την ευκαιρία για *σχολήν*, ενώ, αν οι πολίτες δεν έχουν την κατάλληλη αγωγή, δεν μπορούν να

εκμεταλλευτούν τα αγαθά της νίκης σε καιρό ειρήνης: «αἱ γὰρ πλεῖσται τῶν τοιούτων πόλεων πολемоῦσαι μὲν σῶζονται, κατακτησάμεναι δὲ τὴν ἀρχὴν ἀπόλλυνται. τὴν γὰρ βαφὴν ἀνιᾶσιν, ὥσπερ ὁ σίδηρος, εἰρήνην ἄγοντες. αἴτιος δ' ὁ νομοθέτης οὐ παιδεύσας δύνασθαι σχολάζειν (*Πολιτικά*, VII, 1334a 6-10). Στόχος, λοιπόν, αδιαμφισβήτητος, το να μπορεί κανείς να πολεμά, αλλά ακόμη περισσότερο το να γεύεται τα αγαθά του ελεύθερου χρόνου και της ειρήνης: *δεῖ μὲν γὰρ ἀσχολεῖν δύνασθαι καὶ πολεμεῖν, μᾶλλον δ' εἰρήνην ἄγειν καὶ σχολάζειν* (*Πολιτικά*, 1333a 45-1333b 1). Μια κοινωνία, λοιπόν, οφείλει καταρχάς να παρέχει ελεύθερο χρόνο και κατά δεύτερον να προετοιμάζει τους νέους, ώστε να μπορούν να αξιοποιήσουν τον ελεύθερο χρόνο τους.

Η εκπαίδευση οφείλει να επιφορτιστεί με τη μαθητεία στην αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου προκειμένου να ευοδωθεί ο συλλογικός στόχος της ευδαιμονίας, του αναστοχασμού και της εποικοδομητικής ανάπαυσης, που θα αναδείκνυε τις κλίσεις και τη δημιουργικότητα των παιδιών, θα παραχωρούσε πρότυπα μίμησης, θα διασφάλιζε την αξιοποίηση των πνευματικών ικανοτήτων των μελλοντικών πολιτών και θα δρομολογούσε την ευδαιμονία της πόλεως.

Ο Αριστοτέλης αφιέρωσε αρκετές σελίδες στο θέμα τηςσχόλης, τόσο στα Ηθικά Νικομάχεια όσο και στα *Πολιτικά* του. Οι απόψεις του σχετικά με την αναψυχή έχουν προεκτάσεις στην εποχή μας, ειδικά η επιμονή του ότι ησχόλη είναι πιο σημαντική από την εργασία και ότι οι άνθρωποι κάνουν κακή χρήση της, αν δεν είναι εκπαιδευμένοι να περνούν την ώρα τους με εποικοδομητικούς τρόπους. Ησχόλη είναι ο χρόνος που είμαστε ελεύθεροι από τις απαιτήσεις της εργασίας μας και μας επιτρέπεται να επιλέγουμε πώς θα περάσουμε αυτόν τον χρόνο. Δεν είναι τυχαίο που η αντίστοιχη αγγλική λέξη για την ανάπαυλαν (leisure) προέρχεται από το λατινικό *licere* (επιτρέπειν). Σύμφωνα με την Edith Hall ο Αριστοτέλης θα συμφωνούσε ότι η εκπαίδευση είναι η λύση στο «πρόβλημα» της εποικοδομητικής αξιοποίησης τηςσχόλης. Στόχος της εργασίας είναι συνήθως η βιολογική υποστήριξη της ζωής μας αλλά στόχος τηςσχόλης μπορεί και πρέπει να είναι η υποστήριξη άλλων πτυχών της ζωής μας που μας καθιστούν ακριβώς αποκλειστικά ανθρώπινους: της ψυχής, του νου, των προσωπικών και κοινωνικών μας σχέσεων. Ησχόλη

λοιπόν σπαταλιέται, αν δεν τη χρησιμοποιήσουμε για κάποιο σκοπό⁵⁹.

---

⁵⁹Ε. Hall, *Αριστοτέλης. Η αρχαία σοφία στη σύγχρονη ζωή*, μτφρ. Β. Ζεύκη, Διόπτρα, Αθήνα 2019, σσ. 39-41.

3. 8. Γυμναστική

Επειδή ο άνθρωπος από τη γέννησή του φέρει *εν δυνάμει* το ορεκτικό, το θυμικό και το βουλευτικό στοιχείο, ενώ ο λόγος και ο νους αναπτύσσονται με το πέρασμα του χρόνου, γι' αυτό θεωρεί ο Αριστοτέλης πως πρέπει να προηγείται η εκπαίδευση του σώματος από αυτή της ψυχής. Δηλαδή το άλογο μέρος καλλιεργείται πρώτιστα, προκειμένου να υπηρετήσει το έλλογο, δηλαδή την ψυχή (*Πολιτικά*, Η, 1333a 3). Η αγωγή, η οποία στοχεύει στην άσκηση της αρετής, θα συμβάλλει και στην ευδαιμονία και κατά συνέπεια και στην ηδονή και την απόλαυση. Με τη διευκρίνιση ότι η ευδαιμονία είναι ανεξάρτητη από τα υλικά αγαθά και ότι ο ευδαίμων είναι αυτός που ως λογικό ον, καταφέρνει να αποδώσει τα μέγιστα⁶⁰.

Βέβαια στο θέμα της αγωγής μπορεί κανείς να συναντήσει άτομα με φυσικές προδιαθέσεις, όπως επίσης και άτομα φαύλα, τέτοια που αντιστέκονται στο έργο της αγωγής, αλλά και άλλα που ενώ είναι ανεπίδεκτα παιδείας, ωστόσο καθίστανται σπουδαίοι άνδρες. Έτσι, είναι καθόλα εύλογο το γεγονός σε μια πόλη να υπάρχουν όλες οι διαβαθμίσεις, γιατί άλλο είναι το δέον κι άλλο αυτό που οι φυσικές καταβολές καθορίζουν. Ανεξάρτητα από αυτό όλοι οι πολίτες πρέπει να μορφώνονται, για να υπάρξει ομαλή κοινωνική συμβίωση και ευρυθμία⁶¹.

Γίνεται φανερό λοιπόν πως η παιδεία είναι απαραίτητο να βασίζεται καταρχάς στα ήθη και μετά να ακολουθήσει εκείνη που βασίζεται στην λογική, ενώ επίσης η εκπαίδευση του σώματος να προηγείται αυτής του νου. Γι' αυτό στην αρχαία Ελλάδα ανέθεταν, καταρχάς, οι γονείς τα τέκνα τους στον γυμναστή και, ακολούθως, στον παιδοτρίβη (*Πολιτικά*, Θ, 1338a 30-42). Όσον αφορά στον γυμναστή και στην εκπαίδευση των νέων, θα έπρεπε -κατά τους συλλογισμούς του φιλοσόφου- την πρώτη θέση να έχουν τα ευγενή αθλήματα και όχι η σκληρή εκγύμναση, διότι η δεύτερη καθιστά τους ανθρώπους βάνανους (χρήσιμους μόνο στην πολιτική) και όχι ενάρετους. Μέχρι λοιπόν την εφηβεία η γυμναστική θα πρέπει να είναι ελαφρά, χωρίς αυστηρή δίαιτα, για να υπάρχει φυσιολογική ανάπτυξη του σώματος. Αφού παρέλθουν τρία έτη, ο χρόνος είναι κατάλληλος για επίπονες ασκήσεις και αναγκαστική δίαιτα. Ποτέ δεν πρέπει να

⁶⁰D. Ross, *Αριστοτέλης, ό.π.*, σ. 81.

⁶¹*Αυτόθι*, σ. 83.

συμβαδίζουν κουραστική αγωγή του σώματος και του νου, διότι το ένα επιδρά και αδυνατίζει το άλλο. Το κριτήριο είναι σαφώς ρεαλιστικό, καθότι θέτει επιτακτικά τον παράγοντα της ισόρροπης λειτουργίας-ανάπτυξης του οργανισμού ως συνόλου (*Πολιτικά*, Θ, 1338b 38-41).

3. 9. Σύγκριση Αριστοτέλη- Πλάτωνα για την πολιτική σημασία της παιδείας

Οι θέσεις των δύο αυτών φιλοσόφων για το μείζον θέμα της παιδείας και της εξέλιξης των εκπαιδευτικών συστημάτων είναι διάχυτες σε όλο το έργο τους, εντοπίζονται όμως κυρίως στους πλατωνικούς διαλόγους *Πολιτεία* και *Νόμοι*, καθώς και, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, όπου ο ρόλος της παιδείας είναι καίριος για τη συγκρότηση μιας αναπτυγμένης κοινωνίας.

Η πλατωνική παιδεία συνιστά το «ἔν μέγα», που θα συγκροτήσει το άτομο ηθικά και πνευματικά αλλά και ο θεμέλιος λίθος πάνω στο οποίο θα θεμελιωθεί η ιδεώδης πολιτεία (Πλάτωνος, *Πολιτεία* 423e). Η ανατροφή, η διαπαιδαγώγηση, η καλλιέργεια, η «Ιθάκη» για την εύρεση της αλήθειας ξεπερνώντας κάθε είδους ψευδαισθήσεις, αμάθειες και σκοταδισμούς αποτελούν τα σημαντικά εχέγγυα που θα βοηθήσουν τον άνθρωπο απομακρυνθεί από τη μεταβλητότητα των αισθήσεων στον άφθαρτο κόσμο των ιδεών (Πλάτωνος, *Πολιτεία* 421e). Η διαδικασία φθοράς των αγαθών και φιλοσοφικών φύσεων συμπίπτει με μια αρνητική μαθησιακή διαδικασία «κακή παιδαγωγία» (*Πολιτεία*, 491e), μέσα από την οποία συγκροτείται το πραγματικό στη φθαρμένη θετική μορφή του και κάθε δυνατότητα ύπαρξης τέλει πολιτείας έγκειται πλέον στη διαφορά της σε αυτό που της είναι με την τωρινή μορφή της άχρηστο και περιθωριακό και στους πραγματικούς φιλοσόφους αφήνοντάς τους να κυβερνήσουν ή αναθέτοντάς τους την εκπαίδευση των αυριανών αρχόντων⁶².

Ωστόσο κάτοχοι γερής και ουσιαστικής παιδείας οφείλουν να είναι όχι μόνο οι φύλακες αλλά και οι άρχοντες οι οποίοι θα ρυθμίσουν τα εκπαιδευτικά θέματα και θα συμβάλλουν σε μια «άκριβεστέραν παιδείαν» των νέων με στόχο τη γνώση της αρετής και την έμπρακτη εφαρμογή της. Σαφώς λοιπόν, για τον Πλάτωνα ιδανική πολιτεία χωρίς αγωγή και παιδεία δε νοείται. Έτσι το πλατωνικό ιδεώδες στηρίζεται και εξαρτάται από την ισότιμη παιδαγωγική και πνευματική κατάρτιση των ατόμων αλλά και την ηθική διάπλασή τους που διαμορφώνεται από το ιδεώδες της ανδρείας, της τιμής, του σεβασμού και αφοσίωσης στην πατρίδα, και την υπακοή

---

⁶² Α. Koyre, *Φιλοσοφία και Πολιτεία*, μτφρ. Λ. Κασίμη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ. 54.

στους νόμους. Τότε μόνο η *πολιτεία* λειτουργεί ως αρωγός της κοινωνικής ευδαιμονίας ενώ οι άνθρωποι δεν πέφτουν θύματα της κακοδαιμονίας ένεκα της αμάθειάς τους⁶³.

Βασικοί στόχοι στο πλατωνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι η ύπαρξη δημόσιας εκπαίδευσης, η κοινή εκπαίδευση για άνδρες και γυναίκες, με άλλα λόγια η ισότητα των δύο φύλων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, η διαμόρφωση ακμαίου πνεύματος αλλά και σώματος, η ηθική αναμόρφωση του πολίτη ενισχύοντας μέσα του τις αρετές της δικαιοσύνης, δηλαδή τη σοφία, την ανδρεία και τη σωφροσύνη, καθώς και η απομάκρυνση από κάθε είδους μονομέρεια⁶⁴. Κατά συνέπεια, η διαμόρφωση του νεανικού μυαλού απαιτεί πολύ μεγάλη προσοχή. Για το λόγο αυτό, η ποίηση που για προγενέστερες εποχές υπήρξε βασικό εργαλείο μάθησης-παιδείας, τώρα περνά αυστηρό κριτικό έλεγχο. Ο ψεύτικος-εικονικός κόσμος που παρουσιάζει, η ασέβεια, ο φόβος στο θάνατο, η αδικία και η άσχημη εικόνα που προβάλλει για τους θεούς, η μεγάλη αγάπη για το χρήμα είναι μερικά από τα θέματα που αποτελούν τροχοπέδη στη σφυρηλάτηση μιας ακμαίας ψυχής, έτοιμης να αγωνιστεί για οτιδήποτε. Αυτά χαλαρώνουν τη σταθερότητα της ψυχής, αποδυναμώνουν τον άνθρωπο κάνοντάς τον επιρρεπή στις οποιεσδήποτε απολαύσεις με αποτέλεσμα να ευθύνονται για τη διαφθορά των ηθών, τη ψυχική τους αλλοτρίωση και την παρακμή της πολιτείας. Οι ποιητές όφειλαν να προβάλλουν στα έργα τους υψηλά πρότυπα συμπεριφοράς, τέτοια που θα ενισχύουν το θάρρος, το ήθος, τις αρετές, την ευσέβεια, και θα επιδιώκουν όχι μόνο την τέρψη αλλά και την ωφελιμότητα (*Πολιτεία*, I. 607a-e).

Από την άλλη, τα μαθηματικά κατέχουν σημαντικότερη θέση σε όλο το πλατωνικό εκπαιδευτικό σύστημα, γιατί αυτά εξασφαλίζουν επικυρωμένη γνώση των αιώνιων και αμετάβλητων όντων και αληθειών. Αυτό σημαίνει ότι αν εξοικειωθούμε με την έννοια του μέτρου, μπορούμε να ασχοληθούμε με τα νοητά αντικείμενα και να απαλλαχθούμε από τα αισθητά. Στα μαθηματικά συγκαταλέγονται η αριθμητική, η γεωμετρία, η στερεομετρία, η αστρονομία και η αρμονική (*Πολιτεία*, Z.522c).

⁶³ Δ. Σακορράφου, *Πλάτωνος Κοινωνιολογικά και παιδαγωγικά αρχαί*, Εμμ. Πετράκη, Χανιά 1957, σσ. 89-92.

⁶⁴ Κ. Νασιάκου, *Η παιδεία στον Πλάτωνα*, στο Γ. Αραμπατζής (επιμ.), *Πλάτων: Αφιέρωμα στον Δ. Ανδριόπουλο*, τ. Α, Παπαδήμας, Αθήνα 2002, σσ. 317-343.

Την προσφορά τους ο φιλόσοφος την εντόπιζε στην επίλυση προβλημάτων της καθημερινής ζωής, στην οικονομία, τη δικαιοσύνη και στις τέχνες (*Πολιτεία*, Z. 522c-529d). Παίζουν αξιόλογο ρόλο στην εξέλιξη του χαρακτήρα, γιατί υποβάλλουν το άτομο σε τέτοιους ερεθισμούς που το αναγκάζουν σε σύντονη πνευματική ενεργοποίηση. Ξυπνούν από τη νωθρότητα και αμάθεια λόγω φύσης και κάνουν τον άνθρωπο «ευμαθή, μνήμονα και αγχίνουν» (*Νόμοι*, 817e-818a). Επειδή απώτατος σκοπός είναι η διαμόρφωση «καλού καγαθού πολίτη», ο γενναίος άνθρωπος με ηρωικό φρόνημα, ο ελεύθερος και χαριτωμένος, ο ειρηνοποιός και σώφρωνας και οι αρμονίες από το χώρο της μουσικής πρέπει να περνούν από αυστηρό έλεγχο και λογοκρισία. Αρμονίες τύπου «μιξολυδικής» ή «συντονολυδικής» λόγω του θρηνώδη χαρακτήρα τους ή «λυδικής» και «ιωνικής» που ωθούν στη μαλθακότητα και χαλάρωση αποτρέπονται από το πλατωνικό πρόγραμμα σπουδών. Αντίθετα υποστηρίζονται αρμονίες τύπου «δωρικού» και «ιωνικού», η πρώτη για το θαρραλέου χαρακτήρα της, ενώ η δεύτερη για το ειρηνικό και σωφρονιστικό της⁶⁵.

Τα ίδια ισχύουν και για τους ρυθμούς που πρέπει με ευλάβεια να υπακούν στο λόγο ώστε να μη γίνονται αφορμή για παρεκτροπές των νεαρών φυλάκων από το κόσμιο και ευπρεπές. Μουσική που καταφέρει να στρέψει τον άνθρωπο στο καλό, την αρετή, το ωραίο και αληθινό, στο απλό, και συνάμα μουσική σοφία με επιστημονική και φιλοσοφική χροιά υποστηρίζεται αλλά και ολοκληρώνει το πλατωνικό εκπαιδευτικό του σύστημα⁶⁶.

Επειδή ο άνθρωπος αντιμετωπίζεται ως ενιαία ψυχοσωματική και πνευματική οντότητα⁶⁷, η σύζευξη της μουσικής με τη γυμναστική θα συμβάλλει στην υποταγή του σωματικού στοιχείου στο πνευματικό. Το σώμα θα αγγίξει την ψυχή. Η γυμναστική θα επηρεάσει το πνευματικό τμήμα της ψυχής ενώ η μουσική θα καλλιεργήσει το λογικό ή φιλοσοφικό της τμήμα. Μουσική και γυμναστική θα εναρμονίσουν τη λογική και το πνεύμα κι αυτές την επιθυμία, ώστε η αρμονία των τριών αρχών της ψυχής και η αρμονία ψυχής σώματος να οφείλονται στην ηθική επίδραση των δυο

---

⁶⁵ Ι. Καλογεράκος, *Παιδεία και πολιτειακή αριστεία. Ο δρόμος προς την αρετή στο αριστοτελικό ιδανικό κράτος*, ό.π., σ. 76.

⁶⁶ E. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, New York 1964, σσ. 88-90

⁶⁷ *Αυτόθι*.

σημαντικών βαθμίδων της εκπαίδευσης. Οποιαδήποτε υπερβολή μπορεί να οδηγήσει στη σκληρότητα ή μαλθακότητα. Πάντως ο αληθινός μουσικός είναι εκείνος που καταφέρνει να ενώσει τη γυμναστική και μουσική στις τέλει αναλογίες της και στη συνέχεια να τις προσφέρει με μέτρο ως δώρο στην ψυχή⁶⁸.

Σύμφωνα με τον Πλάτωνα η γυμναστική είναι αδελφή της μουσικής (*Πολιτεία*, 404b). Για την επίτευξη της ψυχοσωματικής ανάπτυξης του ατόμου επιβάλλεται η σύμμετρη σωματική άσκηση και των δύο. Εξάλλου οι φύλακες έχουν απόλυτη ανάγκη από σωματική άσκηση τέτοια που θα τους βοηθήσει να σταθούν ανάλογοι των περιστάσεων στο πολεμικό τους επάγγελμα και τις υποχρεώσεις τους. Η γυμναστική δεν αποτελεί αυτοσκοπό για να κερδίσουν τα μετάλλια και τη δόξα, αλλά για να καλλιεργήσουν το θάρρος τους και να διαπλάσουν το πνεύμα τους. Υπερβολική γυμναστική θα οδηγούσε σε τραχύτητα και βιαιότητα, όπως και η υπερβολική μουσική θα έπλαθε μαλθακό και υποταγμένο άτομο. Έτσι η πλατωνική γυμναστική συμβάλλει στην υποταγή του ανθρώπινου σώματος στο πνεύμα, στην καλλιέργεια καλού χαρακτήρα (*Πολιτεία*, 410c) στον εμβολιασμό της ψυχής με αυτοπειθαρχία, στη χαλιναγωγή της «θυμοειδούς φύσης», στην προστασία από τη θηλυπρέπεια και μαλθακότητα αλλά και τη βαρβαρότητα και αναισθησία. Η μουσική δρώντας ως αντιφάρμακο της σωματικής άσκησης, που παρέχει η γυμναστική, τους κάνει να αποκτούν ευρυθμία και οι διηγήσεις της ήθος μετρημένο. Γι' αυτό παράλληλα με τη μουσική και γυμναστική φρόντιζε ο Πλάτων να παρέχεται καλή λογοτεχνική μόρφωση, ηθική, θρησκευτική και πολιτική αγωγή, ώστε η ορθή παιδεία να συμβάλλει ουσιαστικά στη πλήρη ανάπτυξη του ατόμου αλλά και στην προστασία του από μονομέρειες κάθε είδους που θα οδηγούσαν στον αποπροσανατολισμό τους από το αληθινό και το καλό και αγαθό.

Όμως, ενώ όλα τα παραπάνω μαθήματα βοηθούν το άτομο να φθάσει στην κορυφή του ορατού και να στραφεί η ψυχή προς τον κόσμο των ιδεών, η διαλεκτική θεωρείται η πεμπτουσία της παιδείας, η κορωνίδα εκείνη που θα οδηγήσει τον άνθρωπο απελευθερώνοντάς τον από τις αισθήσεις να

---

⁶⁸Κ. Ιωαννίδης, *Ρυθμός και αρμονία. Η ουσία της μουσικής και του χορού στην πλατωνική παιδεία*, Λευκωσία 1973, σ. 50.

πλησιάζει την αλήθεια των πραγμάτων, τις απόλυτες ουσίες μετά από συστηματική σκέψη και λογική έκφραση. Η ενατένιση της ιδέας του αγαθού, της πηγής της αλήθειας και αρχής της ζωής είναι αποτέλεσμα μιας επίγειας «Ιθάκης», πολύπονης και πολύχρονης φιλοσοφικής προσπάθειας (*Πολιτεία*, 505a).

Ο Πλάτων στους *Νόμους* του συγκεντρώνει τη θεωρία του για την πρέπουσα αγωγή του παιδιού από τη γέννηση ως την ενηλικίωσή του. Η παιδεία ενώ αποτελεί δημόσιο αγαθό, όμως η ανώτερη βαθμίδα παραμένει προνόμιο μόνο των λίγων και η ποίηση υπόκειται σε έναν αυστηρό έλεγχο (*Νόμοι*, 801c-d). Όσον αφορά τους *φύλακες* ο Πλάτωνας απέβλεπε στο να τους παρέχει τέτοιου είδους παιδεία, ώστε να καλλιεργηθεί μέσα τους η ιδέα του Αγαθού, για να είναι άξιοι και σε καιρό ειρήνης να αντεπεξέρχονται στα όσα προβλήματα με τη σοφία και την ανδρεία τους, αλλά και σε καιρό πολέμου να είναι άξιοι για σπουδαία έργα. Ακριβώς επειδή η καλή λειτουργία της πολιτείας εξαρτιόταν από τη σωστή εκπαίδευση των φυλάκων, γι' αυτό η παιδεία τους τύγγανε μεγάλης προσοχής, φροντίδας και μεθοδικού προγραμματισμού⁶⁹.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε πως το θέμα της παιδείας για τον Πλάτωνα βρίσκεται στην κορωνίδα της ευρύτερης μεταρρυθμιστικής του προσπάθειας. Συντελεί τόσο στην αρμονική ανάπτυξη όλων των δυνάμεων και ικανοτήτων του ανθρώπου, δηλαδή κάλλος, τελειότητα, υγεία ψυχής και σώματος, πειθαρχία, καλλιέργεια συναισθημάτων και δεσμών του ατόμου προς το κοινωνικό σύνολο, ενσυναίσθηση των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων του, όσο και σε μια πολιτεία που διακρίνεται για την εύρυθμη λειτουργία της, την υπακοή των πολιτών στους νόμους και στους άρχοντες της πόλης, στον ορθολογισμό και την πειθαρχία στις επιταγές της νόησης, στην εργατικότητα, στο ιδανικό της καλοκαγαθίας, στην τήρηση και καλλιέργεια των ηθικών αρχών, στην αγάπη στις αιώνιες ιδέες και την ενατένιση του αγαθού. Κάθε πολίτης γνωρίζει καλά πως κάθε λανθασμένη εκτίμηση της ελευθερίας, μπορεί να λειτουργήσει ως τροχοπέδη στην παιδεία και να επιφέρει μύρια όσα κακά.

Από την άλλη πλευρά ο Αριστοτέλης ξεκινά, όπως προαναφέραμε,

---

⁶⁹Α. Ρήγας & Β. Κωνσταντόπουλος, *Η παιδεία των φυλάκων και η κριτική της παραδοσιακής αγωγής στην πλατωνική Πολιτεία*, 1994, σσ. 430-456.

από τη θέση ότι «ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν καὶ κοινωνικὸν ζῶν», γι' αυτό και θεωρεῖ πως ἡ αγωγή αποτελεί μέρος τῆς πολιτικῆς. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος καλλιεργηθεῖ ψυχροσωματικά , πολιτικά και ανθρωπιστικά, θα εἶναι χρηστός πολίτης, ἄξιος γιὰ μὴ ευτυχισμένη ζωή στα πλαίσια τῆς πόλης-κράτους. Μάλιστα ἡ παιδεία θα προσφέρει στον ἄνθρωπο ὅ,τι δεν μπορεῖ νὰ του προσφέρει ἡ φύση (*Πολιτικά*, 1337b34-35), γιατί τον οδηγεῖ στην ελευθερία, τὴν καλοσύνη και τὴν ἀρετὴ (*Πολιτικά*, 1338a).

Τὸ πολίτευμα εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένο με τὸ πολιτικὸ πνεῦμα των νέων. Ἐτσι ἓνα υπέροχο πνεῦμα γίνεται αἴτιο γιὰ ἓνα υπέροχο πολίτευμα. Τὸ νὰ ζεῖ κανεὶς «*χάριν τῆς πολιτείας*» σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί δουλεία ἀλλὰ ευδαιμονία τόσο τῆς πολιτείας ὅσο και τοῦ πολίτη (*Πολιτικά*, 1337a 27-29). Χρέος τῆς πολιτείας αποτελεί ἡ διὰ βίου ἐκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση των πολιτῶν περιορίζοντας στο ἀκέραιο τὴν ατομικὴ πρωτοβουλία. Ἐξάλλου, τὸ άτομο χωρὶς τὴν πολιτικὴ κοινωνία εἶναι ἀνευ σημασίας. Γι' αὐτὸ ὁ κάθε πολίτης οφείλει νὰ διαπαιδαγωγεῖται στα πλαίσια μίας δημοκρατικῆς πολιτείας, ὅπου θα ευνοεῖται ἡ πρόοδος τῆς δημοκρατικῆς ζωῆς. Συνεπῶς ἡ ἀρετὴ τοῦ πολίτη βρίσκεται σε ἀμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν παιδεία και τοὺς νόμους (*Πολιτικά*, 1337a 22).

Παρόλο που ἡ ἐκπαίδευση ἔχει δημόσιο χαρακτήρα, ὡστόσο τὸ εκπαιδευτικὸ σύστημα θα πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι δομημένο ὥστε νὰ ενισχύει τὴν προδιάθεση και τὶς φυσικὲς ιδιότητες τοῦ κάθε ατόμου. Βέβαια, βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ μόρφωση εἶναι ἡ ἀνθρώπινη φύση, ἡ συνήθεια και ἡ λογικὴ. Στὴ συνέχεια με τὴ συνήθεια και τὴ βοήθεια των δασκάλων θα ἀρχίσει ἡ μαθησιακὴ διαδικασία ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία οἱ μαθητὲς θα πράττουν τὰ ωραία, τὰ ἀναγκαῖα και ὠφέλιμα. Ἡ ψυχὴ διαιρεῖται στο ἔλλογο τμήμα τῆς και στο ἄλογο. Ἀνώτερο ἐκ των δύο εἶναι τὸ πρῶτο, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ υπηρετεῖται ἀπὸ τὸ δεύτερο. Σαφῶς ἡ παρεχόμενη παιδεία θα πρέπει νὰ εἶναι κατάλληλα δομημένη. Και τὸ ἔλλογο μέρος ὅμως τῆς ψυχῆς υφίσταται διάκριση ἀνάμεσα στο θεωρητικὸ και πρακτικὸ τὸ τμήμα.

Στὸ σημεῖο αὐτό, ἐπίσης και ἐδῶ ὁ θεωρητικὸς λόγος υπερτερεῖ ἐναντι τοῦ πρακτικοῦ. Ἐτσι τὸ εκπαιδευτικὸ σύστημα οφείλει νὰ προετοιμάζει ὄχι ἀποβλέποντας στον πόλεμο ἀλλὰ στὴν εἰρήνη που αποτελεί προϋπόθεση τοῦ θεωρητικοῦ βίου. Οἱ ἀρετὲς τοῦ σώματος

πρέπει να υπηρετούν τις αρετές της ψυχής. Στην πόλη πρέπει να υπερτερούν οι αρετές της ανδρείας, ασχολίας, θεωρίας, δικαιοσύνης, σωφροσύνης, καρτερίας αλλά και η φιλοσοφία (*Πολιτικά*, Η, 1335b 31-33).

Το ηθικό ιδεώδες της αρετής πρέπει να αποτελεί μέλημα του ατόμου-πολίτη⁷⁰. Αυτή προκύπτει ως αποτέλεσμα της άσκησης της ψυχής απέναντι στις ορμές και τα πάθη. Περαιτέρω οι ηθικές αρετές, όπως η γενναιοδωρία, σωφροσύνη κ.ά., απορρέουν από την άσκηση του ανθρώπου να ξεχωρίσει με το λόγο και τις πράξεις του από τα ζώα και αποκτώνται με τον εθισμό, ενώ οι διανοητικές, όπως σοφία, σύνεση, φρόνηση, αποκτώνται με τη μάθηση (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103a 5-7).

Κατά συνέπεια, ως προς την παρεχόμενη εκπαίδευση από την πολιτεία προηγείται η εξάσκηση του σώματος, έπεται η καλλιέργεια του άλογου μέρους της ψυχής, δηλαδή του επιθυμητικού της και ακολουθεί η παίδευση στο «ορεκτικόν», δηλαδή του νου. Όλη αυτή η εκπαίδευση στοχεύει στο να μάθουν να κρίνουν σωστά και να χαίρονται με τα ευπρεπή ήθη και τις καλές πράξεις. Βασικά και αναγκαία μαθήματα που πρέπει να διδάσκονται οι νέοι είναι η ανάγνωση, η γραφή, η γυμναστική, η ιχνογραφία και η μουσική, προκειμένου να αποκτήσουν εκείνη τη σωστή αγωγή που ταιριάζει σε ελεύθερους πολίτες, ευαισθησίες αλλά και εχέγγυα για την κάλυψη πρακτικών, θεωρητικών και αισθητικών αναγκών τους.

Η εκπαίδευση των παιδιών αρχίζει από τη γέννησή τους. Έτσι ως την ηλικία των εφτά χρόνων υποστηρίζεται η φυσική κατάσταση των παιδιών με επιλεγμένα κινητικά παιχνίδια, η πνευματική με τη διήγηση παραμυθιών από παιδονόμους και την παροχή ερεθισμάτων τέτοιων που θα διεγείρουν το νου τους (*Πολιτικά*, Θ.1335a25-26). Οτιδήποτε δίνεται στα παιδιά πρέπει να είναι απαλλαγμένο από καθετί επιβλαβές για την ηθικότητά τους. Η επιβολή τιμωρίας και ποινών ενδείκνυνται για το σωφρονισμό τους.

Πάντα όμως προηγείται ο διάλογος και η νουθεσία έναντι της βίας. Πλήρης ελευθερία για συμμετοχή σε διάφορα συμπόσια δίδεται μόνο όταν ο άνθρωπος έχει πλήρως παιδευτεί κι έτσι έχει την ωριμότητα για αυτοπροστασία. Συγκεκριμένα, από το 5^ο ως το 7^ο έτος της ηλικίας γίνεται μια πρώτη επαφή των μαθητών με μαθήματα που θα διδαχθούν αργότερα

---

⁷⁰ Κ. Τσάτσος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, ό.π., σ. 93.

(Πολιτικά, Θ, 1335b 22-25). Στην ηλικία των 7-14 ετών παρέχεται μια πιο θεωρητική μόρφωση. Γράμματα, γυμναστική, μουσική και γραφική καλύπτουν το σχολικό πρόγραμμα σπουδών. Στην όλη παιδευτική διαδικασία, που δεν είναι κάτι στατικό και μονοσήμαντο, ο παιδαγωγός παιδεύει αλλά και παιδεύεται, δεν αποτελεί αυθεντία ενώ ο μαθητής πάντα ωφελείται από το σωστό παιδαγωγό (Πολιτικά, Η, 1336b 21-25).

Στην εποχή του Αριστοτέλη ο θεσμός της ιδιωτικής εκπαίδευσης ήταν πολύ διαδεδομένος. Παιδιά εύπορων οικογενειών τύγγχαναν διδασκαλίας κατ' οίκον, όμως η στάση τους απέναντι στους δασκάλους τους διακρίνονταν από έλλειψη σεβασμού και αυθάδεια. Γι' αυτό ο Αριστοτέλης ήταν θερμός οπαδός της δημόσιας εκπαίδευσης, όπου η πολιτεία θα παρείχε σε όλους ανεξαιρέτα την ίδια ποιότητα γνώσης, θα καλλιεργούσε την αρετή και θα συνέβαλε στην πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη της. Ως προς τα σχολεία, υπήρχαν κάποιες σχολές με αξιόλογους δασκάλους αλλά και πνευματικά κέντρα, όπου σπούδαζαν νέοι από άλλες ελληνικές πόλεις. Η γενική μόρφωση ή αλλιώς εγκύκλια μαθήματα περιλαμβάνουν τη διδασκαλία των γραμμάτων, της γυμναστικής, της μουσικής και της ιχνογραφίας. Όλα τα μαθήματα πρέπει να συμβάλουν στην κάθε μορφής υγεία των ατόμων και να είναι σύμφωνα με τη φυσιολογική ανάπτυξη τους (Πολιτικά, Η, 1337b 23-28).

Γενικά η αριστοτελική εκπαίδευση τονίζει την ηθική άσκηση, την ενεργητική και ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών σε πράξεις θάρρους, δικαιοσύνης, εγκράτειας, καλλιεργεί την αγάπη για το αγαθό και την αποφυγή οτιδήποτε κακού, μεριμνά για την κοινή, δημόσια και χωρίς διακρίσεις παιδεία όλων των πολιτών ανακαλύπτοντας πάντα τις φυσικές κλίσεις του καθενός χωριστά, ασκώντας τις αρετές τους και καλλιεργώντας εσωτερικές τους δυνάμεις όπως τη φαντασία, τη μνήμη, τη θέληση και σκέψη, φρόνηση και ευδαιμονία.

Γιατί πράγματι, στόχος της αριστοτελικής φιλοσοφίας είναι το «ευ ζην», δηλαδή η πολιτική ωρίμανση των πολιτών, η ηθική και πνευματική τελείωσή τους μέσα στο πλαίσιο της πολιτείας που εξασφαλίζει τις απαραίτητες συνθήκες για να αναζητήσει ο άνθρωπος- πολίτης το δρόμο προς την ευδαιμονία, που αποτελεί πεμπτουσία όλων των αρετών⁷¹.

---

⁷¹ Σακορράφου, ο.π., σσ. 64-69.

Συγκρίνοντας τις απόψεις των δύο αυτών φιλοσόφων σχετικά με την πολιτική σημασία της παιδείας, μπορούμε να πούμε πως τόσο ο Πλάτωνας όσο και ο Αριστοτέλης θεωρούν την προσφορά της παιδείας ύψιστης σημασίας. Η παιδεία ως δημόσιο αγαθό οφείλει να είναι προγραμματισμένη, κατάλληλα δομημένη με στόχο την απόκτηση της αρετής και περαιτέρω της ευδαιμονίας. Οι πολίτες οφείλουν να έχουν ηθικά ενδιαφέροντα και να μεριμνούν πώς θα γίνουν ενάρετοι. Η σοφία, η ανδρεία, η σωφροσύνη και η δικαιοσύνη συμβάλλουν στο «είναι τε και ζην» της πολιτείας.. Βασική προϋπόθεση της παιδείας είναι η καλή οργάνωση του κράτους. Κοινή θέση επίσης, αποτελεί πως η εκπαίδευση του ατόμου πρέπει να αρχίζει από τη γέννησή του, γι' αυτό πρέπει να ελέγχεται και η δημιουργία της οικογένειας-, με την κατάλληλη επιλογή διδακτικών μέσων, τέτοιων που θα κατευθύνουν και θα συμβάλλουν στην πνευματική και σωματική ωριμότητά τους.

Πλάτωνας και Αριστοτέλης πιστεύουν στην ανύψωση της παιδείας μέσα στο πνεύμα του «πολιτεύματος», το οποίο οδηγεί σε υπέροχες μορφές του πνεύματος. Ο Πλάτωνας προτάσσει τη σωματική αγωγή από την πνευματική. Και ο Αριστοτέλης όμως πρεσβεύει ότι επειδή η λογική έπεται και σωματική ανάπτυξη προηγείται, για να καταστεί το σώμα ισχυρό για την οικοδόμηση υγιούς οργανισμού, η γυμναστική άσκηση πρέπει να προηγηθεί από κάθε άλλη αγωγή⁷². Βασικό επίσης σημείο της εκπαίδευσης και των δύο φιλοσόφων ήταν η κοινή εκπαίδευση που προόριζαν τόσο για τα αγόρια όσο και τα κορίτσια. Παράλληλα, πρώτη μορφή μάθησης θεωρεί ο Πλάτωνας τη γνώση από τη συνήθεια και τη μίμηση ενώ ο Αριστοτέλης λέει «και τας μαθήσεις ποιείται διά μιμήσεως πάντας».

Διάσταση απόψεων υπάρχει ως προς την προσφορά της ποίησης, την οποία αφενός ο Πλάτωνας καταδικάζει γιατί ο υλικός κόσμος που αυτή προβάλλει δεν αποτελεί μίμηση της ιδέας άρα δεν ωφελεί, αφετέρου ο Αριστοτέλης θεωρώντας την τέχνη ως φαινόμενο ζωής, γι' αυτό και θεμελιώνει τη λειτουργικότητά της μέσα στην ζωή. Έτσι η τραγωδία αποτελεί την αλήθεια της ζωής και ο καλλιτέχνης λέει πως μιμείται τα «καθόλου» κι όχι τα «καθ' έκαστον». Το «καθόλου» είναι αντικείμενο της

---

⁷² *Αυτόθι.*

φιλοσοφικής έρευνας και η φιλοσοφία σπουδάζει και γνωρίζει τα όντα. Από την άποψη αυτή η ποίηση συγγενεύει προς τη φιλοσοφία, αποκαλύπτει κι αυτή με το δικό της τρόπο την αλήθεια των όντων.

Μέσω τις σύγκρισης των απόψεων του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη για την έννοια της παιδείας ως προς τη συγκρότηση μια οργανωμένης πολιτείας τονίζεται πως ο Αριστοτέλης έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην παιδεία θεωρώντας την ένα από τα βασικά μέσα που ωθούν τον άνθρωπο στην ευδαιμονία και στην αρετή. Καλλιεργώντας τη φιλοσοφία συμπεριλαμβάνοντας σ' αυτή όλους τους επιστημονικούς κλάδους δίκαια χαρακτηρίστηκε «πατέρας της σύγχρονης επιστήμης». Αναμφίβολα η προσφορά του είναι αδιαμφισβήτητη μέσα στο χώρο της παιδαγωγικής επιστήμης και έρευνας. Εξάλλου μέσα από το εκπαιδευτικό του σύστημα μπορούμε να αντλήσουμε διδάγματα χρήσιμα και για τη σύγχρονη εκπαίδευση⁷³.

---

⁷³Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ως τη Μ. Μοντεσσόρι*, Ανθολογία Κειμένων, Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 56-62.

Κεφάλαιο 4: Εφαρμογή των αριστοτελικών απόψεων περί παιδείας και πολιτικής στη σύγχρονη εποχή

Ο Αριστοτέλης αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θεμέλια της μεταγενέστερης φιλοσοφίας και είναι γνωστό πως από το 1960 και μετά έχει υπάρξει μια σημαντική αναβίωση των αριστοτελικών σπουδών και της αριστοτελικής φιλοσοφίας, τόσο στην ηθική όσο και στην πολιτική, αλλά και σε άλλους κλάδους της φιλοσοφίας όπως η οικονομική θεωρία, αλλά και η γνωσιοθεωρία και η λογική. Σύμφωνα με τη διατύπωση ενός από τους εγκυρότερους σύγχρονους μελετητές του, «κανένας πριν από αυτόν δεν είχε συνεισφέρει τόσο πολύ στη γνώση και κανένας μετά από αυτόν δεν μπορεί να φιλοδοξεί να συναγωνιστεί τα επιτεύγματα του»⁷⁴

Αριστοτελική σοφία και σύγχρονη εποχή

Ολόκληρα τμήματα της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη ισχύουν ακόμη και σήμερα. Η τυπική λογική είναι πλήρως αριστοτελική, η φιλοσοφία της επιστήμης στηρίζεται στις δικές του βασικές διακρίσεις, ενώ η αριστοτελική ηθική και πολιτική φιλοσοφία έχει αναβιώσει στις μέρες μας και διατηρεί σημαντικούς υποστηρικτές. Στην Ευρώπη, με την έντονη φιλοσοφική κίνηση από την αρχή του 19ου αιώνα, η διδασκαλία του Αριστοτέλη συνδέθηκε με τα νεότερα ρεύματα. Έτσι, ωφελήθηκαν από τις αριστοτελικές θεωρίες και την αριστοτελική μέθοδο τόσο ο Έγκελς όσο και ο αντίπαλός του ο Τρέντελεμπουργκ. Επίσης ο Μπολτσάνο και ο Μπρεντάνο, που άνοιξαν το δρόμο για να περάσει η αριστοτελική σκέψη στη φαινομενολογία του Χούσερλ και στον υπαρξισμό του Χάιντεγκερ, στη θεωρία του αντικειμένου του Μάινονγκ και στην απορητική οντολογία του Χάρτμαν, στη σύγχρονη βιολογία και στην κίνηση του νεοβιταλισμού, ακόμη στην ψυχανάλυση του Φρόιντ και τέλος στο νεοθετικισμό και στη γνωσιολογία της σύγχρονης αναλυτικής⁷⁵.

Στα *Πολιτικά*, ο Αριστοτέλης θέτει ορισμένα ερωτήματα και

⁷⁴ J. Barnes (επιμ.), *The Complete Works of Aristotle*. The Revised Oxford Translation, 2 τόμοι, Princeton University Press, Princeton 1984, σ. 66.

⁷⁵ Μπραχάλα, *ό.π.*, σ. 81.

επισημαίνει ορισμένους εννοιολογικούς άξονες/ αρχές του πλαισίου γύρω από την παιδεία στην αρχαία πόλη-πολιτεία, που θα μπορούσαν να αποτελέσουν βασικούς άξονες/ αρχές για το δικό μας προβληματισμό και σκεπτικό για μια «φιλοσοφημένη» εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και παιδεία στην υπό εξέλιξη σύγχρονη ελληνική πολιτεία.

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο νομοθέτης/ η πολιτεία «πρέπει να φροντίσει ιδιαίτερα για την παιδεία των νέων», γιατί αν δεν γίνει αυτό «βλάπτονται και τα πολιτεύματα/ οι πολιτείες», η παιδεία θα πρέπει να είναι «κοινή» για όλους τους πολίτες και «μὴ κατ'ίδίαν», δηλαδή «δημόσιο αγαθό» και όχι «ιδιωτικό» και η κοινή/ δημόσια παιδεία που να συνάδει προς τον τύπο και το «ήθος» της πολιτείας. «Παιδεύεσθαι [και εθίζεσθαι] προς τας πολιτείας» ή «οίον το κράτος/ η πολιτεία, οία και η παιδεία» και, αντίστροφα, «οία η παιδεία, οίον το κράτος/ πολιτεία».

Δημοκρατική, λοιπόν, παιδεία και πνεύμα για μιαδημοκρατική πολιτεία. Παιδεία, λοιπόν, κοινή για όλους, που να συνάδει προς τη μορφή/ το είδος της πολιτείας. Σύμφωνα με τον αρχαίο φιλόσοφο, «σήμερα υπάρχει διαφωνία ως προς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που πρέπει να εφαρμοστεί, ούτε είναι ξεκαθαρισμένο αν η παιδεία πρέπει να έχει στόχο της την ανάπτυξη του πνεύματος ή την διάπλαση του ήθους της ψυχής. Από τις συγκεχυμένες αυτές γνώμες παρεμποδίζεται η ανεύρεση του σωστού παιδαγωγικού συστήματος και δεν μπορούμε να ξέρουμε τι πρέπει να επιδιώκουμε: τα χρήσιμα για τη ζωή, τα σχετικά με την απόκτηση αρετής ή τα περιττά στολίδια» (*Πολιτικά*, 1337a).

Τόσο τα ερωτήματα που έθεσε ο Αριστοτέλης, όσο και οι απαντήσεις, αφορούσαν τις αρχαίες πολιτείες και τον αρχαίο κόσμο. Πόσο σχετικά είναι για τη σύγχρονη εποχή, την εποχή της νεωτερικότητας η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στη σύγχρονη ελληνική πολιτεία; Το αρχαίο αίτημα «παιδεύεσθαι προς τας πολιτείας» αποτελεί και αίτημα της νεότερης εποχής με την ανάδυση του νεωτερικού «έθνους-κράτους» και της νεωτερικής φιλελεύθερης δημοκρατίας κατά την περίοδο του Διαφωτισμού το 18ο αιώνα και στη συνέχεια τον 19ο και τον 20ο αιώνα. Η νεότερη «κατά φαντασία» δημοκρατική πολιτεία (για να χρησιμοποιήσουμε την εύστοχη έννοια «imagined communities» του Benedict Anderson) βασίζεται στις αρχές της ελευθερίας, της ισότητας, της δικαιοσύνης και

της αδελφосύνης.

Παράλληλα, η δημόσια εκπαίδευση στη νεότερη φιλελεύθερη δημοκρατική πολιτεία καλείται να αναλάβει την ευθύνη για τη σφυρηλάτηση της εθνικής ταυτότητας, για τη διαμόρφωση του ελεύθερου και υπεύθυνου πολίτη και γενικότερα για την πολιτική, την οικονομική και την πολιτιστική οικοδόμηση του σύγχρονου έθνους-κράτους⁷⁶.

Η στροφή στις παιδαγωγικές αξίες της ανθρωπιστικής ηθικής αποτελεί κινητοποίηση όλων των δομικών όρων της ανθρώπινης ύπαρξης και του κόσμου. Με την κινητοποίηση αυτή απελευθερώνονται από τα αδιέξοδά τους όλοι οι παράγοντες που εμπλέκονται στην παιδαγωγική διαδικασία και στην πολυπρόσωπη αλλοτρίωση. Ο Αριστοτέλης διατυπώνει τη χρεία αυτής της αξιολογικής τομής με μια γλαφυρή δεοντολογική πρόταση. «Οὔτοι μάλιστα δεήσονται φιλοσοφίας καὶ σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης, ὅσω μᾶλλον σχολάζουσιν ἐν ἀφθονίᾳ τῶν ἀγαθῶν» (*Πολιτικά*, Η, 1334a). Η δεοντολογία αυτή έμμεσα επαναπροσδιορίζεται μέσα στις διατυπώσεις των σύγχρονων στοχαστῶν σχετικά με τον ανθρώπινο λόγο και την πορεία του στα δρώμενα της μεταβιομηχανικής εποχής. Οι διατυπώσεις αυτές εμφανίζουν τον ανθρώπινο λόγο να αποτυγχάνει στα πλαίσια του προγράμματος και των στόχων του διαφωτισμού. Εμφανίζουν ακόμη τον άνθρωπο να μην εξέρχεται από την ανωριμότητά του από τους νεότερους χρόνους, γεγονός για το οποίο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος υπεύθυνος όπως διέβλεψαν ο Kant και ο Adorno⁷⁷.

---

⁷⁶UNESCO, *Εκπαίδευση, Ο Θησαυρός που Κρύβει Μέσα της*, Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα, υπό την Προεδρία του Jacques Delors, Gutenberg, Αθήνα 1999, σσ. 78-81.

⁷⁷Κ. Ράντης, «Εισαγωγή στην Αρνητική Διαλεκτική», *Δευκαλίων*, 23, 1 (2005), σ. 53.

4. 1. Αριστοτέλης και σύγχρονη παιδεία

Υποστηρίζεται ότι μία διαφοροποίηση των στόχων της παιδείας και των εκπαιδευτικών διεργασιών μπορούν να επιφέρουν αναδιατάξεις στον κοινωνικό και πολιτικό κορμό τέτοιες, ώστε να κατευθύνουν τις επιλογές προς αναστοχαστικές και πνευματικές ανησυχίες και σε μία δίκαιη λειτουργία των οικονομικών παραγόντων (δυνάμεων - σχέσεων), τουλάχιστον υπό το πρίσμα της εξασφάλισης ισορροπιών.

Πρόκειται για ισορροπίες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν βαθμιαία στην πραγμάτωση του αριστοτελικού μέτρου, δηλαδή της ρεαλιστικά επίκαιρης αντιμετώπισης μίας συνθήκης. Βεβαίως όλα τα ανωτέρω δεν μπορούν να επιτευχθούν μηχανιστικά με αυτοματισμούς, αλλά απαιτούν βάθος χρόνου, προκειμένου να εμπεδωθεί με συνειδητούς όρους η αναγκαιότητα των αλλαγών εκείνων οι οποίες επικαίρως ή ως προς μία γενική «στρατηγική» απαιτούνται⁷⁸. Οι προτάσεις ποικίλλουν ως προς τις περί παιδείας παραδόσεις που πρέπει να ακολουθηθούν, ή ως προς τα παραδείγματα εκείνα που θέτουν αξιώσεις, με βάση τις αιτιολογήσεις που εξασφαλίζουν για εφαρμογή τους. Ιδιαίτερα όμως επανέρχεται στο προσκήνιο η αρχαιοελληνική πρόταση, η οποία συνδέθηκε με την ανάπτυξη, σε οριζόντια και κάθετη διάταξη, της δημοκρατίας και με την εντυπωσιακή, μέσα από συλλογικά ερείσματα και ποιοτικές ανακατασκευές, εξέλιξη των τομέων του πολιτισμού σχεδόν σε καθολική κλίμακα. Ανάμεσα λοιπόν στις προτάσεις αυτές κεντρική θέση κατέχει η καταφυγή στον Αριστοτέλη, ο οποίος αποτελεί την κορυφαία επιστημονική προσωπικότητα του αρχαίου ελληνικού κόσμου⁷⁹.

Σκοπός της εκπαίδευσης είναι η βελτίωση των ανθρώπων μέσα από ένα εκπαιδευτικό σύστημα με έμφαση στις αξίες. Το σημερινό πρόβλημα, στην εποχή του πραγματισμού, είναι η μη συνειδητοποίηση της ανωτερότητας των ποιοτικών αξιών. Μια πραγματική εκπαίδευση πρέπει να περιλαμβάνει τη μελέτη τέτοιου είδους αξιών. Και αυτό δεν μπορεί να γίνει μέσα σε ένα σύστημα το οποίο σχεδιάστηκε με στόχο την εξειδίκευση, με βαθύτερο στόχο την χειραγώγηση των ανθρώπων. Η εκπαίδευση φαίνεται να λειτουργεί ως εργαλείο κοινωνικής καταξίωσης και

⁷⁸ Γαλάνη, *ό.π.*, σσ. 90-92.

⁷⁹ *Αυτόθι.*

απελευθέρωσης, ενώ στην πραγματικότητα καθιστά τους ανθρώπους στην εποχή μας απολύτως εξηρημένους από τις υπηρεσίες του συστήματος της θεσμικής εκπαίδευσης.

Εισάγοντας τον θεσμό της πιστοποίησης, την «ασθένεια του διπλώματος» όπως λέγεται, αντικατοπτρίζεται η χειραγώγησή του από τις δυνάμεις της αγοράς, και αντί να εξισώνει, το σχολείο προξενεί ταξικές διαφορές. Η συνέπεια είναι να έρχεται σε αντίθεση με τις ρητορείες περί ισότητας και προσωπικής ολοκλήρωσης⁸⁰. Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η αναγκαιότητα της ύπαρξης του θεσμού του σχολείου, αλλά μπορεί να αμφισβητηθεί το δικαίωμα του σχολείου να επιβάλει σε όλα τα παιδιά το κυρίαρχο μοντέλο συμπεριφοράς και αξιών, γεγονός που έρχεται σε αντίφαση με την ηθική μιας ελεύθερης, πλουραλιστικής κοινωνίας⁸¹.

---

⁸⁰Τ. Husen, *Η αμφισβήτηση του σχολείου*, Προτάσεις, Αθήνα 1992, σσ. 69-70.

⁸¹Αυτόθι.

4. 2. Δημόσια και ιδιωτική παιδεία

Ο προσανατολισμός της αριστοτελικής παιδείας είναι ηθικό-πολιτικός. Χωρίς να περιφρονεί την απόκτηση των χρήσιμων και τη σημασία της εκπαίδευσης στην άσκηση του νου, έδινε προτεραιότητα στην ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων. Οι πολίτες πρέπει να είναι ικανοί να πράττουν τα αναγκαία και τα ωφέλιμα. Βασικότερος, όμως, στόχος του νομοθέτη πρέπει να είναι ο ενάρετος και δίκαιος τρόπος ζωής των πολιτών. Γι' αυτό το λόγο είναι αναγκαίο να διδάσκονται τα ωφέλιμα που είναι απαραίτητα για τη ζωή των ατόμων. Χρειάζεται τα παιδιά να διδαχθούν όσα δεν εμποδίζει την ψυχή τους να αποκτήσει διάθεση ανάλογη, ώστε να ενεργούν με δίκαιο τρόπο. Αποκτώντας το άτομο ηθική συνείδηση και μαθαίνοντας να ενεργεί με βάση τις αρχές του δικαίου, εντάσσεται στο κοινωνικό σύνολο αποβλέποντας στην προσωπική του ευδαιμονία και στην ευδαιμονία της πολιτείας «και ταύτης την επιμέλειαν είναι κοινήν και μη κατ' ιδίαν» (*Πολιτικά*, 1336b 23-24). Για τον Αριστοτέλη η εκπαίδευση ήταν θεσμός κοινωνικός: «*Το σπουδαίαν είναι την πόλιν ουκέτι τύχης έργον, αλλά επιστήμης και προαιρέσεως...Ανάγκη ουν σκεπτέον πώς ανήρ γίνεται σπουδαίος....αγαθοί και σπουδαίοι γίνονται οι άνθρωποι δια τριών, έστι δε ταύτα τα τρία φύσις, έθος, λόγος...τοδε λοιπόν έργον παιδείας....*» (*Πολιτικά*, 1332a30-b10).

Ο Αριστοτέλης είναι υποστηρικτής της δημόσιας εκπαίδευσης. Η αγωγή του πολίτη θα πρέπει να είναι ανάλογη του είδους του πολιτεύματος και η παιδεία αντίστοιχη των σκοπών της πόλης. Ο νέος θα πρέπει από νωρίς να εξοικειωθεί με τις αρχές της πολιτικής ηθικής για να διαμορφωθεί η συμπεριφορά του ενάρετου πολίτη. Στόχος της τέλει πολιτείας είναι η τέλεια παιδεία και στόχος της τέλει παιδείας είναι η τέλεια ηθική αρετή, δηλαδή αυτή της δικαιοσύνης. Επομένως, ο φιλόσοφος έρχεται σε ρήξη με το υπάρχον ιδιωτικό σύστημα εκπαίδευσης που ίσχυε στην Αθήνα⁸².

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο νέος δεν έχει έμφυτα πολιτικά και πνευματικά προσόντα, αλλά αυτά θα αποκτηθούν και θα καλλιεργηθούν μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Άλλωστε, για το φιλόσοφο το παιδί

---

⁸²Χ. Τερέζης, *Θέματα αριστοτελικής φιλοσοφίας*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1998, σσ. 55-57.

είναι ατελής ύπαρξη και η παιδεία είναι απαραίτητη, για να διορθώσει τις αδυναμίες που έχει από τη φύση του. Ο νέος είναι δυνατόν να παρασυρθεί από πάθη, ηδονές, επιθυμίες και να οδηγηθεί σε άδικες πράξεις, αν δεν αποκτήσει ηθική συνείδηση μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία. Για τον Αριστοτέλη η παιδεία των πολιτών δεν είναι δυνατό να αφήνεται στην τύχη, αλλά αυτή επιτυγχάνεται μέσα στα όρια της πολιτείας. Είναι αναγκαίο όλοι θα πρέπει να συμμετέχουν στην παιδευτική διαδικασία. Η παιδεία θα πρέπει να αποτελεί υπόθεση όλων των πολιτών. Μόνο με αυτόν τον τρόπο οι πολίτες μπορούν να είναι δίκαιοι. Αναγκαία προϋπόθεση αποτελεί η ύπαρξη των νόμων που θα ρυθμίσουν τα ζητήματα εκπαίδευσης των νέων. Ο νομοθέτης υποχρεούται να φροντίζει για την εκπαίδευση των νέων στις πόλεις και για την παιδεία πρέπει να ισχύει ειδική νομοθεσία που να είναι η ίδια για όλους. Για τον ίδιο λόγο, αναγνωρίζει ως σωστότερο παιδαγωγικό σύστημα αυτό της Σπάρτης, γιατί εκεί η παιδεία που παρέχεται είναι κοινή για όλους. Ο άνθρωπος, καθότι ον πολιτικό, δεν είναι δυνατό να ζει απομονωμένος από το κοινωνικό σύνολο. Αφού έχει γεννηθεί για να ζει στα πλαίσια της πόλης, θα μπορέσει να οδηγηθεί στην ευδαιμονία, μόνο όταν ενεργεί εντός της πολιτικής κοινότητας. Το κράτος έχει τον ίδιο σκοπό για όλους, δηλαδή την ευδαιμονία. Αυτός ο σκοπός θα επιτευχθεί μόνο μέσω της εκπαίδευσης που θα είναι η ίδια για όλους τους πολίτες. Το άτομο, επειδή είναι μέρος του όλου της πόλης, θα πρέπει να εκπαιδευτεί με βάση τους κανόνες που εξασφαλίζουν το καλό του συνόλου⁸³.

Για τον Αριστοτέλη ο ιδανικός τρόπος αγωγής με την άσκηση της αρετής δεν είναι η προσωπική αγωγή και η ιδιωτική παιδεία, όπου ο καθένας αναλαμβάνει να την προσφέρει για τα παιδιά του αλλά η θεσμοθετημένη εκπαίδευση από την πολιτεία⁸⁴. Αναλαμβάνοντας την ευθύνη η πολιτεία για την εκπαίδευση των νέων, δίνει σε όλους τον ίδιο προσανατολισμό και το ίδιο ηθικό περιεχόμενο. Επειδή η άσκηση της αρετής και του δικαίου είναι βασική προϋπόθεση για την ευδαιμονία της πόλης, είναι απαραίτητο την κύρια ευθύνη να έχει η πολιτεία με σχεδιασμό και οργάνωση, ώστε να οδηγηθεί στα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα. Η δημόσια εκπαίδευση, που οργανώνεται από ένα ορθό πολίτευμα με το

---

⁸³ Χρ. Τερέζης (1998), *αυτόθι*.

⁸⁴ Κ. Κατσιμάνης, *Πρακτική φιλοσοφία και πολιτικό ήθος του Σωκράτη*, Αθήνα 1981, σσ. 74-77.

συλλογικό χαρακτήρα που έχει, μεταδίδει στους νέους την ανάγκη για απόκτηση της ηθικής ποιότητας των πράξεων τους. Αντιλαμβάνονται οι νέοι τη σπουδαιότητα να ανήκουν σε ένα σύνολο και ότι δεν αποτελούν ξεχωριστές, ανεξάρτητες και αυθύπαρκτες οντότητες που δεν έχουν ανάγκη το έτερο και το κοινωνικό σύνολο. Η προσωπική ευδαιμονία θα επιτευχθεί μέσα από τη συλλογική προσπάθεια και την ευδαιμονία του συνόλου. Ο Αριστοτέλης για να υποστηρίξει την αναγκαιότητα της δημόσιας εκπαίδευσης διαχωρίζει τον καλό άνθρωπο από τον καλό πολίτη. Η ιδιωτική εκπαίδευση αποβλέπει στη διαμόρφωση καλών ανθρώπων. Αντίθετα η δημόσια εκπαίδευση έχει ως σκοπό τη διαμόρφωση των καλών πολιτών «περί δε της καθ' εκαστον παιδείας, καθ' ην απλώς ανήρ αγαθός εστί, πότερον της πολιτικής εστίν \ ετέρας, ύστερον διοριστέον» (*Πολιτικά*, Η, 1230a 26-29).

Δημόσιος είναι ο χαρακτήρας και της σύγχρονης εκπαίδευσης. Θεμελιώδης αρχή της σύγχρονης αγωγής είναι η καθολική εκπαίδευση, σύμφωνα με την οποία καθήκον των γονέων είναι να μεριμνούν για τη φοίτηση των παιδιών τους σε δημόσια σχολεία. Μέσω των νόμων όλα τα παιδιά ανεξαρτήτως από το φύλο, τη φυλή, τη θρησκεία, την οικονομική, οικογενειακή κατάσταση ή την κοινωνική καταγωγή έχουν το αναφαίρετο δικαίωμα να συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό σύστημα της πολιτείας.

Με την καθολική εκπαίδευση μεταφέρεται στις νέες γενιές η παράδοση και η γενικότερη πρόοδος της κοινωνίας. Η σύγχρονη αγωγή αποδέχεται τον κοινωνικοπολιτικό ρόλο που έδινε ο Αριστοτέλης στην εκπαίδευση. Βασικός στόχος της σύγχρονης αγωγής είναι παράλληλα με τη διεύρυνση της ατομικότητας του νέου, η ανάπτυξη της κοινωνικότητας, που συνδέεται με την προσωπική ευτυχία αλλά και την κοινωνική πρόοδο. Με τα κατάλληλα παιδευτικά μέσα ο νέος θα μπορέσει να βελτιώσει την κοινωνική συμπεριφορά του, να αποκτήσει νέες εμπειρίες που θα προωθήσουν την κοινωνικότητα του και να αμβλύνει τον εγωκεντρισμό του⁸⁵. Το σύγχρονο σχολείο έχει κοινωνική αποστολή. Οι μαθητές μέσα από ομαδοσυνεργατικές μορφές διδασκαλίας προετοιμάζονται με το καλύτερο δυνατό τρόπο, συνηθίζοντας να πειθαρχούν στους σχολικούς κανόνες

---

⁸⁵Γ. Φλουρής, *Αναλυτικά Προγράμματα για μια Νέα Εποχή στην Εκπαίδευση*, Γρηγόρης, Αθήνα 2005, σ. 52.

ώστε αργότερα, ως πολίτες, να μπορέσουν να αποδεχτούν ένα σύστημα κανόνων δικαίου και να ανταποκριθούν στις οικονομικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες. Μία βασική αρχή που επικρατεί στη σύγχρονη εκπαίδευση είναι η προτεραιότητα που δίνεται στο όλο έναντι του μέρους, δηλαδή η τάση για ομαδικότητα, η οποία ταυτίζεται με την κοινωνικοποίηση. Αυτή η προτεραιότητα στο όλο έναντι του μέρους αποτελούσε βασική αρχή στον Αριστοτέλη, που υποστήριξε ότι η πολιτεία από τη φύση της προϋπάρχει της οικίας και του καθένα από εμάς «Και πρότερον δη τη φύσει πολίς η οικία και εκαστος ημων εστι. Το γαρ όλον πρότερον αναγκαιον είναι του μέρους» (*Πολιτικά*, 1253a 20-21).

4. 3. Παιδεία και διαφορετικότητα

Στο πολιτικό σύστημα του Αριστοτέλη δίνεται έμφαση στη διαφορετικότητα των πολιτών, των οποίων η ψυχή έχοντας με την έξη αποκτήσει εσωτερική διάθεση προς την αρετή και πράττοντας με τρόπο ενάρετο όχι από καταναγκασμό, αλλά από εσωτερική ανάγκη, στοχεύουν στην ευδαιμονία του συνόλου.

Η πόλη δεν είναι καθόλου ένα σύνολο ομοίων, αλλά ένα διαφορετικών προσωπικοτήτων. Ο καθένας με τον τρόπο του ενεργεί σε ευρύτερο πλαίσιο δράσης, όπου δεν έχουν θέση περιορισμοί. Αν η πόλη ήταν ένα σύνολο ομοίων, θα επικρατούσε απόλυτη ενότητα και η πόλη τελικά θα καταλυόταν. Στην ουσία αποτελεί πολλαπλότητα. Οι πολίτες που αποτελούν τα μέρη της πόλης υπόσχονται την επιβίωση της πόλης μέσα από τη διαφορετικότητα τους, διότι λειτουργούν ως ισοδύναμα αντίρροπα στοιχεία που διασφαλίζουν την απαραίτητη ισορροπία. Ο νόμος έχει αντικειμενικό χαρακτήρα και κάνει τους πολίτες να συνειδητοποιήσουν ότι το ατομικό τους συμφέρον εξασφαλίζεται μέσα από το γενικό συμφέρον. Μέσα στα πλαίσια του νόμου εξασφαλίζονται οι αντικειμενικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για να εκδηλωθούν οι ατομικές δυνατότητες των πολιτών. Οι πολίτες μέσα από τη διαφορετικότητα τους και όντας ηθικά συνειδητοποιημένα άτομα ενεργούν με δίκαιο τρόπο⁸⁶.

Σύμφωνα με τις σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες πρέπει να δίνεται έμφαση στο υποκείμενο της αγωγής που είναι ο νέος, και που εκλαμβάνεται ως μια ιδιόρρυθμη και ανεπανάληπτη ύπαρξη, που με τις ατομικές διαφορές του διακρίνεται από τους άλλους ανθρώπους. Η ατομικότητα του ανθρώπου διαμορφώνεται από κληρονομικούς παράγοντες και επιδράσεις του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος «Και πρότερον δη τη φυσει πολις η οικία και εκαστος ημων εστι. Το γαρ όλον πρότερον αναγκαιον είναι του μερους» (*Πολιτικά*, 1253a 20-21). Έχοντας ως στόχο την ενίσχυση αυτής της ατομικότητας και την ατομική-προσωπική ανέλιξη των νέων, έχει καθιερωθεί η αρχή της εξατομίκευσης

---

⁸⁶Κ. Βουδούρης, «Η ανθρώπινη φύση και η γένεση της κοινωνίας», στο Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (επιμ.), *Αριστοτέλης: Οντολογία, Γνωσιοθεωρία, Ηθική, Πολιτική Φιλοσοφία*, Παπαδήμας, Αθήνα 1997, σ. 33.

της αγωγής, κατά την οποία ο μαθητής αντιμετωπίζεται από την εκπαιδευτικό ως ιδιαίτερη οντότητα.

Σε αυτήν την περίπτωση ο εκπαιδευτικός παρεμβαίνει σύμφωνα με τις ανάγκες, τις ικανότητες και τα ενδιαφέροντα του κάθε μαθητή. Ο Αριστοτέλης έκανε λόγο για ατομικότητα του ανθρώπου μέσα στα πλαίσια της πολιτείας. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του η πόλη και το άτομο δε λειτουργούν αυτόνομα, αλλά οι λειτουργίες τους είναι αλληλεξαρτώμενες⁸⁷. Το άτομο ολοκληρώνεται μόνο ως μέλος της πόλης. Κατά τον Αριστοτέλη μέσα στα πλαίσια της κοινωνίας δεν επικρατεί η ασυδοσία του ατόμου, γιατί σε αυτή την περίπτωση θα υπήρχε ο κίνδυνος εμφάνισης ακροτήτων και αυθαιρεσιών από μέρους των πολιτών. Αντίθετα, κυριαρχεί η ελευθερία του συνόλου, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της εφαρμογής των νόμων. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι οι νόμοι περιορίζουν την ατομική βούληση και ελευθερία. Οι ίδιοι οι πολίτες ενεργούν με δίκαιο τρόπο έχοντας λάβει την κατάλληλα παιδεία και ορμώμενοι από εσωτερική διάθεση. Ο δίκαιος πολίτης, έχοντας ηθικές αρχές, εσωτερικεύει αυθόρμητα τις ηθικές αρετές. Για τον νομοθέτη η ηθική, που στοχεύει να αποκτήσουν τα άτομα, δεν είναι διαφορετική από αυτή του κράτους. Μόνο στην περίπτωση απειθαρχίας που ενέχει τον κίνδυνο να μην οδηγηθεί η πολιτεία στην ευδαιμονία, προσλαμβάνει ο νόμος καταναγκαστικό χαρακτήρα⁸⁸.

Η σύγχρονη παιδαγωγική εκλαμβάνει την ατομικότητα ως ανθρώπινη ύπαρξη και δεν περιορίζει το άτομο στο ρόλο του πολίτη. Οι στόχοι της εκπαίδευσης δεν είναι εναρμονισμένοι αποκλειστικά με τις περιορισμένες ανάγκες της πολιτείας, αλλά είναι προσαρμοσμένοι στο πνεύμα της εποχής για πολυπολιτισμική συνύπαρξη. Η σύγχρονη εκπαιδευτική πράξη αποκτά διαπολιτισμικές διαστάσεις μέσα από τις νέες συνθήκες εξέλιξης των κοινωνιών σε χώρους ώσμωσης πολλών και διαφορετικών πολιτισμών. Μέσα από την εκπαιδευτική πράξη ο νέος μαθαίνει να σέβεται τους άλλους πολιτισμούς αντιμετωπίζοντας τους ως ισότιμους με αυτόν της χώρας του. Συνειδητοποιεί ότι είναι μέλος μιας παγκόσμιας κοινωνίας με κοινά προβλήματα, κοινούς στόχους και παγκόσμιους κανόνες, τους οποίους οφείλει να τηρήσει. Αποδέχεται την

---

⁸⁷ Τερέζης, 1981, *ό.π.*, σελ.99-100.

⁸⁸ *Αυτόθι.*

αρχή ότι κάθε άνθρωπος έχει την αξία του, ανεξαρτήτως του φύλου, του χρώματος, της εθνότητας, της ταξικής και κοινωνικής υπόστασης.

Κι ακόμη, υιοθετεί την ιδέα ότι ο ανθρωπισμός βρίσκει την τελείωση του στη κοινωνική χειραφέτηση του ανθρώπου και την απαλλαγή από κάθε μορφή αλλοτρίωσης. Τέλος, συνειδητοποιεί την αναγκαιότητα διαμόρφωσης του κόσμου με βάση το πνεύμα του ανθρωπισμού και τις ιδέες της ελευθερίας, της κοινωνικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής δικαιοσύνης⁸⁹.

---

⁸⁹Κ. Μπονίδης, *Προδιαγραφές της εκπαιδευτικής διαδικασίας: Θεωρία και πράξη*, Γράφημα, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 59-61.

4. 4. Παιδεία και ποινές

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο νομοθέτης θέτει τους περιορισμούς του και ορίζει για τους νέους κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης τους τον ορθό τρόπο συμπεριφοράς τους. Οι παιδονόμοι φροντίζουν για την εφαρμογή των κανόνων από τα παιδιά. Το έργο τους επεκτείνεται ακόμα και στην απαγόρευση χρήσης αισχρών εκφράσεων και εκδηλώσεων από τα παιδιά (*Πολιτικά*, 1336b 1-6). Μια άλλη μορφή απαγόρευσης είναι να μη βλέπει το παιδί αισχρές παραστάσεις και να διαβάσει έργα με αισχρά λόγια. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο νόμος δε θα πρέπει να επιτρέπει στους νέους, όταν αυτοί δεν έχουν ξεπεράσει το απαραίτητο όριο ηλικίας, να παρακολουθούν ιάμβους ή κωμωδίες και να συμμετέχουν στα συμπόσια. Με αυτές τις απαγορεύσεις ο φιλόσοφος πιστεύει ότι τα παιδιά θα προφυλαχθούν από τις κακές επιρροές. Ο Αριστοτέλης δεν απέκλειε τη χρήση βίας στα πλαίσια της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Αν οι νέοι δεν πειθαρχήσουν στους οριζόμενους κανόνες συμπεριφοράς, τότε οι παιδονόμοι οφείλουν να επιβάλλουν ποινές, που αποσκοπούν στο να αποτρέψουν τους νέους να εκδηλώσουν μελλοντικά παρόμοια παραβατική συμπεριφορά. Έτσι, θεωρούσε αποτελεσματική την τιμωρία με τη ράβδο και την επιβολή ποινών για το σωφρονισμό των νέων. Αν διαπιστωθεί, ότι κάποιος λέει ή κάνει κάτι απαγορευμένο και είναι ανήλικος και ελεύθερος θα πρέπει να τιμωρείται με ποινές και ραβδισμούς. Αν μάλιστα είναι μεγαλύτερος σε ηλικία, ακόμη και ενήλικας, θα πρέπει κατά το φιλόσοφο να τιμωρείται με ποινές ατιμωτικές, τέτοιες που δεν ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους αλλά σε δούλους. Επομένως, γίνεται φανερό ότι ο Αριστοτέλης κάνει λόγο ακόμα και για αυστηρές ποινές σε περιπτώσεις ανυπακοής και πειθαρχικών παραπτωμάτων (*Πολιτικά*, 1136b 7-10).

Η σύγχρονη παιδαγωγική επιστήμη και η εκπαιδευτική νομοθεσία των περισσότερων κρατών απαγορεύουν τις σωματικές ποινές. Οι σωματικές ποινές, σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρίες, οδηγούν στην απονέκρωση των κοινωνικών αισθημάτων και στη διαμόρφωση προσωπικοτήτων με παθητικό, ύπουλο, άβουλο και υποκριτικό χαρακτήρα. Προκαλούν σωματικές βλάβες, άμβλυνση του συναισθήματος και οδηγούν στην αναισθησία το παιδί συνηθίζοντας και περιφρονώντας αυτές. Επίσης

οι σωματικές ποινές δημιουργούν αισθήματα εκδίκησης, έχθρας και μίσους, επειδή προκαλούν το πόνο στο παιδί, συντελούν στον τραυματισμό της προσωπικότητας του και προκαλούν φόβο, δειλία και δουλικότητα⁹⁰. Ο αυταρχικός και ο ισχυρογνώμων εκπαιδευτικός, αυτός, δηλαδή, που δε λαμβάνει υπόψη του τις επιλογές και τις προτιμήσεις των μαθητών, αλλά αντιμετωπίζει τα παραπτώματα τους με αυστηρότητα, όχι μόνο δεν καταφέρνει να καταστείλει αποτελεσματικά την απείθαρχη συμπεριφορά του, αλλά δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μεγαλύτερου βαθμού απείθαρχία. Η χρησιμοποίηση της βίας από τον εκπαιδευτικό δεν καταπραΰνει την ψυχή του παιδιού, αλλά δημιουργεί ψυχικά τραύματα και είναι πιθανή η μελλοντική υιοθέτηση βίαιης και άδικης συμπεριφοράς και από τα ίδια τα παιδιά, καθώς διαστρέφεται η συνείδηση και ο χαρακτήρας του παιδιού. Η ποινή δημιουργεί αποξένωση και απομακρύνει τον παιδαγωγό από το νόημα της διδακτικής πράξης. Επιπλέον οι νεότερες και οι σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις, σε αντίθεση με τον Αριστοτέλη, δεν αποδέχονται την επιβολή ποινών ως ενδεδειγμένο μέτρο για το συνετισμό του μαθητή, αλλά ως την έσχατη λύση, κι εφόσον έχουν εξαντληθεί όλα τα άλλα παιδαγωγικά μέσα. Προτεραιότητα για το σύγχρονο εκπαιδευτικό έχει η επιλογή των αμοιβών. Ο δάσκαλος με την παροχή αμοιβών προς τους μαθητές είναι δυνατόν να τους ενθαρρύνει και να τους παροτρύνει για εκδήλωση δίκαιης συμπεριφοράς.

Ο έπαινος μιας ορθής πράξης είναι απαραίτητος, εφόσον τηρεί κάποιες προϋποθέσεις. Χρειάζεται να είναι σαφής, ρεαλιστικός, δίκαιος και αξιοκρατικός. Αυτά τα κριτήρια θα πρέπει να είναι ευδιάκριτα, για να λάβουν οι μαθητές σοβαρά υπόψη τους το συγκεκριμένο έπαινο. Ο έπαινος, όπως και η τιμωρία, θα πρέπει να συνδέονται με την πράξη και όχι με το μαθητή και μόνο σ' αυτήν την περίπτωση θα έχει θετική επίδραση στη συμπεριφορά του. Όταν η δίκαιη πράξη είναι αποτέλεσμα εσωτερικών αιτιών, όπως είναι η ευχαρίστηση που νιώθει ο μαθητής, όταν είναι δίκαιος, τότε ο νέος αποτελεί συνειδητοποιημένη ηθική προσωπικότητα⁹¹.

Σύμφωνα με τις σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες η ποινή τις περισσότερες φορές ενεργεί μόνο προσωρινά αποτρεπτικά καθώς, όταν

---

⁹⁰Ε. Γ. Αραβανής, *Πειθαρχία και Εκπαίδευση. Ο ρόλος των ποινών και των αμοιβών στο σχολείο και στο Νηπιαγωγείο*, Γρηγόρης, Αθήνα 2004, σ. 41.

⁹¹Χ. Καψάλης, *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 49-51.

δεν υφίσταται πλέον η απειλή της τιμωρίας, η άδικη πράξη είναι πιθανόν να επαναληφθεί . Βέβαια, όταν η κακή συμπεριφορά επαναλαμβάνεται συνεχώς, η επιβολή της ποινής κρίνεται αναπόφευκτη. Σε αυτήν την περίπτωση ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να καταστήσει σαφές στον απείθαρχο μαθητή ότι η συνεχιζόμενη αρνητική συμπεριφορά του, δεν του αφήνει περιθώρια να μη λάβει μέτρα, αφού διαφορετικά κινδυνεύει η συνοχή της σχολικής τάξης . Η επιβολή των ποινών δεν έχει στόχο την εκδίκηση και ούτε είναι αποτέλεσμα εχθρότητας. Αντίθετα, στοχεύει στη διόρθωση και στη βελτίωση του χαρακτήρα και της συμπεριφοράς των μαθητών, ώστε να προσαρμοστούν στα δεδομένα του σχολικού περιβάλλοντος και να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του ρόλου τους. Αυτή είναι η αναμορφωτική θεωρία περί ποινών. Η εκπαίδευση στη σύγχρονη εποχή έχει αυτόνομο δικαίωμα στην έρευνα, ενώ ο εκπαιδευτικός είναι ταυτόχρονα και ερευνητής. Η έλλειψη πειθαρχίας στον εκπαιδευτικό χώρο θεωρείται αδυναμία του εκπαιδευτικού να προσεγγίσει το μαθητή ως προσωπικότητα και να καλύψει τόσο τις ακαδημαϊκές, όσο και τις προσωπικές του ανάγκες. Αντίθετα ο Αριστοτέλης δεν αντιμετώπιζε το περιεχόμενο της εκπαίδευσης ως ξεχωριστό κλάδο, αλλά ως λειτουργία της πολιτείας, τοποθετώντας την σε συγκεκριμένο ηθικό και πολιτικό πλαίσιο. Στη θεωρία του δίνεται έμφαση στον παιδαγωγό που επιβλέπει με βάση το νόμο αν τηρούνται οι κανόνες.

Η αδυναμία προσαρμογής του μαθητή και η έλλειψη πειθαρχίας . χρεώνεται στον ασκούμενο, δηλαδή στον μαθητή. Γι' αυτό, άλλωστε, ο Σταγειρίτης φιλόσοφος θεωρεί αναγκαία και την επιβολή σωματικών ποινών. Βέβαια η αποδοχή του Αριστοτέλη στην επιβολή των σωματικών ποινών σε ορισμένες περιπτώσεις δε σημαίνει ότι θεωρεί ως πρότυπο παιδαγωγού τον αυταρχικό παιδαγωγό. Αντίθετα είναι αρνητικός απέναντι στην αυταρχικότητα του παιδαγωγού και τονίζει την αξία του διαλόγου ως παιδαγωγικού μέσου⁹².

Κατά τον ίδιο τρόπο, παιδαγωγοί, όπως ο Neil, επισημαίνουν τη σπουδαιότητα του δημοκρατικού διαλόγου, για την επίτευξη των στόχων

---

⁹²Ε. Κολιάδης, *Θεωρίες μάθησης και Εκπαιδευτική Πράξη*, Τόμος Β' (Κοινωνικογνωστικές θεωρίες), Αθήνα 1997, σ. 89.

της αγωγής και της εκπαίδευσης με το καλύτερο δυνατό τρόπο. Το πρώτο μέσο που θα πρέπει να αξιοποιεί ο δάσκαλος χρειάζεται να είναι ο διάλογος. Μέσα από το διάλογο ο παιδαγωγός θα τονίσει τη σημασία της πειθαρχημένης συμπεριφοράς στους σχολικούς κανόνες και θα διευκρινίσει στους μαθητές ποια συμπεριφορά περιμένει από αυτούς. Ο εκπαιδευτικός θα καταφέρει να κερδίσει την εμπιστοσύνη των μαθητών, όταν σε τακτά χρονικά διαστήματα διαλέγεται μαζί τους για θέματα που αφορούν την πρόποσα συμπεριφορά και των δύο πλευρών, τις τυχόν παραλείψεις τους και τα σφάλματα που έχουν διαπράξει. Η ειλικρίνεια θα πρέπει να είναι η βάση αυτού του διαλόγου, ώστε να είναι εποικοδομητικός και να οδηγήσει στα επιθυμητά αποτελέσματα, που είναι η συμμόρφωση στους κανόνες⁹³.

4. 5. Παιδεία και δικαιοσύνη

Η συνείδηση του δικαίου εδραιώνεται, αφού προηγηθεί, όπως έχουμε ήδη προαναφέρει, η διαδικασία του εθισμού. Με την επανάληψη οι δίκαιες πράξεις γίνονται τελικά από εσωτερική ανάγκη, καθώς το άτομο έχει πεισθεί για την αναγκαιότητα επιλογής του συγκεκριμένου τρόπου συμπεριφοράς και έχει κατανοήσει ότι πρέπει να ενεργεί με βάση αυτό, όχι μόνο για το δικό του καλό, αλλά για τον έτερο και το συμφέρον του συνόλου .

Καλλιεργείται κατάλληλα η ψυχή και αποκτά το άτομο διάθεση ηθική, για να επιθυμεί να είναι δίκαιο από εσωτερική ανάγκη και όχι εξαιτίας του φόβου που θα νιώθει για μια πιθανή του τιμωρία ή από οποιοδήποτε άλλο εξαναγκασμό. Η αγωγή με αυτήν τη διαδικασία αποκτά ηθικό προσανατολισμό και αποβλέπει στην ανάπτυξη του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του παιδιού μέσα από την υιοθέτηση των αρχών και των κανόνων δικαίου⁹⁴. Επομένως είναι αναγκαίο η άσκηση σε πράξεις δικαίου να έχει τη αφετηρία της από την παιδική ηλικία, καθώς είναι πιο εύκολο να επηρεαστεί και να εθιστεί στην αρετή και τη δικαιοσύνη, διότι δεν έχει ακόμα διαμορφωθεί ο ψυχικός κόσμος του και δεν έχει ολοκληρωθεί η προσωπικότητά του , κάτι που αρχίζει να γίνεται σε αυτή την ηλικία. Σε αυτήν τη φάση της ζωής του ο νέος δεν έχει αποκτήσει τη

⁹³Α.Σ. Νηλ, *Σάμερχιλ: Το ελεύθερο σχολείο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1989, σσ. 39-41.

⁹⁴Κατσιμάνης, (2001), *ό.π.*, σσ. 61-63.

σταθερότητα στις απόψεις του και στις ιδέες του, που έχει ο ενήλικας, δεν έχει ακόμα τη δυνατότητα να παράγει με συστηματικό τρόπο ιδέες, να σχηματίσει τη δική του θέση, να διατυπώσει τη δική του ολοκληρωμένη κρίση για τον κόσμο, αλλά αλλάζει απόψεις και γνώμες εύκολα αναλόγως των περιστάσεων και των διαπροσωπικών του σχέσεων. Ο ψυχικός και ο συναισθηματικός του κόσμος είναι ευμετάβλητος, γεγονός που τον καθιστά ευάλωτο σε εξωτερικές επιδράσεις. Η επιθυμία για ευχαρίστηση αναπτύσσεται σε όλους από τη νηπιακή ηλικία και είναι δύσκολο το άτομο να αντισταθεί στις σε υπερβολικό βαθμό επιθυμίες τους, όταν δεν υπάρχει ο κατάλληλος εθισμός. Στην παιδική ηλικία οι συνθήκες είναι ιδανικές για να συνηθίσει σε ένα τρόπο ζωής συνυφασμένο με τις αρχές δικαίου. Ο μικρός σε ηλικία, δεχόμενος τις επιρροές από το περιβάλλον, έχει τη δυνατότητα να συνηθίσει να δρα με δίκαιη συμπεριφορά, προετοιμάζοντας έτσι τη μελλοντική του ένταξη στο κοινωνικό σύνολο. Η βασική παιδαγωγική αρχή του Αριστοτέλη πάνω στην οποία στηρίζει το παιδαγωγικό του πρόγραμμα είναι η διαδικασία του εθισμού. Ο Αριστοτέλης συνδέει την έννοια του ορθού εθισμού με την παιδεία, την αγωγή, αφού θεωρεί ότι ο εθισμός είναι η βάση πάνω στην οποία θα πρέπει να στηριχθεί η αγωγή των πολιτών⁹⁵.

Με επίπονη προσπάθεια, ζήλο και αυταπάρνηση εξασφαλίζεται ο καλός εθισμός στις δίκαιες πράξεις, που αποτελεί το κριτήριο, το οποίο θα κάνει τον άνθρωπο δίκαιο, αγαθό και θα τον ξεχωρίσει από τον άδικο.

Η σύγχρονη παιδαγωγική ψυχολογία αποδέχεται τον ρόλο του εθισμού στη διαμόρφωση του δίκαιου χαρακτήρα του ανθρώπου. Η επιλογή πράξεων μιας ορισμένης ποιότητας, όπως των δίκαιων είναι κατά πολύ αποτέλεσμα εθισμού, και επηρεάζει την κατοπινή προσωπική εξέλιξη και ζωή του ανθρώπου. Από την άλλη, η ανθρώπινη συμπεριφορά, σύμφωνα με τις σύγχρονες παιδαγωγικές θεωρίες, δεν διαμορφώνεται μόνο με τον εθισμό. Σύμφωνα με τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης του Bandura για τη μίμηση και την ταύτιση, τα άτομα μικρής ηλικίας μιμούνται συμπεριφορές δίκαιες ή άδικες μεγαλύτερων, είτε πρόκειται για μέλη της οικογενείας, είτε για τον παιδαγωγό τους. Το μεγαλύτερο μέρος της συμπεριφοράς μαθαίνεται χωρίς τη μεσολάβηση κάποιου είδους ενίσχυσης ή τιμωρίας της

---

⁹⁵ *Αυτόθι.*

συμπεριφοράς του. Αυτό επιτυγχάνεται με την παρατήρηση και τη μίμηση της συμπεριφοράς. Οι συνέπειες της εξαρτώνται από τις ψυχοπνευματικές ικανότητες του ατόμου, σύμφωνα με τις οποίες υιοθετεί ή αποφεύγει να υιοθετήσει τη συμπεριφορά του προτύπου⁹⁶.

---

⁹⁶Ε. Κολιάδης, *Θεωρίες Μάθησης και εκπαιδευτική πράξη*, τόμ. Γ, Αθήνα 2005, σ. 71.

Κεφάλαιο 5: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Αριστοτέλης συνδέει άμεσα την παιδεία με την πολιτική του θεωρία. Ερμηνεύει και αναλύει διεξοδικά την έννοια της αρετής και της δικαιοσύνης, προκειμένου να στηρίξει και να τεκμηριώσει την πολιτική του θεωρία. Θεωρεί ότι με την επικράτηση του δικαίου πνεύματος στην πολιτεία, ωφελείται το κοινωνικό σύνολο. Δεν αποδέχεται το δίκαιο του ισχυρότερου, αλλά υποστηρίζει το δικαίωμα όλων των πολιτών να έχουν αγαθά. Η δικαιοσύνη, ως ηθική αρετή που είναι, συνδέεται με την προαίρεση και τη λογική. Τόσο ο Αριστοτέλης όσο και ο Πλάτων, παρά τις διαφορές που αναφέραμε, υποστήριζαν ακράδαντα την αδιάκοπη εκπαίδευση των πολιτών, έως ότου αυτοί φτάσουν στην ευδαιμονία και καταστούν άριστοι. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσαν μελλοντικά να ζουν στο πλαίσιο της δικαιοσύνης, της αμέριστης ευτυχίας και την υπευθυνότητας σε μια οργανωμένη και ευνομούμενη πολιτική κοινωνία.

Σκοπός του Αριστοτέλη είναι να αποτελέσει το έργο του πρακτικό οδηγό για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να οργανωθεί το κράτος, ώστε να συμβάλει στην ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων. Αναφέρεται στη μερική δικαιοσύνη που έχει ως αντικείμενο την εφαρμογή του ίσου με στόχο την ίση κατανομή των αγαθών και αυτό αποδεικνύει τον πρακτικό χαρακτήρα της.

Προσεγγίζει το ζήτημα της παιδείας με μεθοδικότητα. Αρχικά ξεκαθαρίζει τις εμπλεκόμενες στην εκπαίδευση έννοιες, θέτει τους στόχους κι έπειτα τους τρόπους επίτευξής τους. Κατακλείδα των σκοπών της εκπαίδευσης παραμένει η αντίληψη ότι η πόλη ευδαιμονεί μόνο με την παροχή σωστής αγωγής στα παιδιά της. Στον Αριστοτέλη, η παιδεία και ο πολίτης είναι αλληλένδετες έννοιες. Το παιδί μορφώνεται για να μπορέσει να εκπροσωπήσει την πόλη του και η πολιτεία με την σειρά της διαπλάθει τον τύπο του πολίτη που θα την ωφελήσει. Όπως ήδη αναφέρθηκε, καλό κράτος για τον Αριστοτέλη, είναι αυτό που κυβερνιέται καλά, αυτό που δίνει την δυνατότητα στους πολίτες του να ζήσουν μια πολιτισμένη ζωή.

Η παιδεία μέσα στην πολιτεία θέτει για πρώτη φορά στο κέντρο της τον άνθρωπο και ανάγει την αρετή των νέων σε βασική αξία. Οι επιμέρους αρετές, όπως για παράδειγμα η φιλία, έχουν για τον φιλόσοφο δυναμικό κι

ενεργητικό χαρακτήρα. Αυτό σημαίνει ότι οι παροχή αξιών από την πόλη έχει ως στόχο την ευδαιμονία της πόλης, χωρίς όμως να παραμερίζει την προσωπική ευδαιμονία του ανθρώπου. Ο Αριστοτέλης συνταιριάζει την κοινή παιδεία αρχικά με την εξατομικευμένη παροχή αυτής, ανάλογα με τις δεξιότητες και τις ανάγκες του εκάστοτε μαθητή, και έπειτα με τη διαμόρφωση πολύπλευρων προσωπικοτήτων, με βαθιά καλλιέργεια σε ποικίλους τομείς της γνώσης, αλλά και σε προσωπικές και κοινωνικές δεξιότητες, που θα μπορούν να εξασφαλίσουν σε αυτούς την ευδαιμονία, μακριά από κάθε είδους ισοπέδωση της σκέψης. Η δικαιοσύνη στην εκπαίδευση, που κακώς νοούμενη σήμερα στηρίζεται στην παροχή όμοιων γνώσεων και «ίσων» ευκαιριών, για τον Αριστοτέλη στηρίζεται σε μια παιδεία που εξατομικεύεται μέσα στον δημόσιο χαρακτήρα της. Ο καθένας πρέπει να εκπαιδεύεται ανάλογα με τις ανάγκες, τη διανοητική του ικανότητα και τις δεξιότητές του, η αγωγή πρέπει να είναι κοινή, αλλά να προσαρμόζεται στις αντιληπτικές ικανότητες και στην ατομικότητα του μαθητή. Άλλωστε, αυτό καταφαίνεται και από το τελευταίο κομμάτι των *Πολιτικών* που διασώθηκε: «*δήλον οὖν ὅτι τούτους ὅρους τρεῖς ποιητέον εἰς τὴν παιδείαν, τὸ τε μέσον καὶ τὸ δυνατόν καὶ τὸ πρέπον*» (*Πολιτικά*, 1342b 34).

Η στάση αυτή του Αριστοτέλη είναι επίκαιρη και θα παραμείνει: το κοινό καλό και το ατομικό πρέπει να συμπορεύονται για να αποφευχθούν οι αξιακές κρίσεις. Μπορεί για τον Αριστοτέλη η πόλις να είναι φύσει ύπαρξη («*ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστί, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος*», *Πολιτικά*, 1253a 1-5), ωστόσο η συντήρηση και η εξέλιξή της δεν επαφίεται στην τύχη, αλλά στη γνώση και τον σκοπό που εγγυώνται τη σταθερότητά της και σε αυτό το εγχείρημα η παιδεία διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο. Έτσι, γίνεται για πρώτη φορά λόγος για κοινή νομοθετημένη παιδεία («*Ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινήν ποιητέον, φανερόν*», *Πολιτικά*, VIII, 1337a 33), γιατί μέσω αυτής μπορεί το άτομο να ανταπεξέλθει στον ρόλο του πολίτη, να «μετέχει κρίσεως και αρχής» (*Πολιτικά*, 1275a 20-25), καθώς καθίσταται «ἀγαθός, σπουδαῖος και φρόνιμος». Οι σπουδαῖοι πολίτες αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την ευδαιμονία της πόλης, μια στέρεη βάση, για την

οικοδόμηση της συλλογικής ευδαιμονίας, αφού «ἡ επιμέλεια πέφυκεν ἐκάστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν» (*Πολιτικά*, 1337a 30).

Για τον Αριστοτέλη η ηθική διαπαιδαγώγηση των νέων δεν πρέπει να είναι μόνο προσωπική υπόθεση και να στηρίζεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά αποτελεί υποχρέωση της πολιτείας. Χρειάζεται με τρόπο συγκροτημένο και συστηματικό και με την κατάλληλη νομοθεσία να ορίζεται το πλαίσιο, μέσα στο οποίο θα πραγματοποιηθεί η άσκηση των νέων στην αρετή του δικαίου. Παράλληλα, ο νόμος, όταν οι συνθήκες το απαιτούν, συνιστά μέσο εκφοβισμού για όσους δεν έχουν διαμορφωμένη ηθική προσωπικότητα. Οι ποινές συντελούν στο σωφρονισμό των δραστών και στον παραδειγματισμό των άλλων. Ορθό είναι για τον Αριστοτέλη το πολίτευμα εκείνο που επιτυγχάνει να καταστήσει τους πολίτες ενάρετους και δίκαιους. Ένας πρακτικός ακόμη λόγος για τον οποίο η παιδεία πρέπει να είναι κοινή και προσαρμοσμένη στο εκάστοτε πολίτευμα είναι γιατί έτσι θα λειτουργήσει ως ασφαλιστική δικλείδα για τη διατήρησή του, συμβάλλοντας εν μέρει στην πολιτική ομαλότητα του τόπου, η διασάλευση της οποίας λειτουργεί παρακωλυτικά και στην εκπαίδευση των νέων. Συγκεκριμένα στα *Πολιτικά* αναφέρεται πως «η ασφαλέστερη εγγύηση για τη σταθερότητα ενός κράτους... είναι η αγωγή των πολιτών σύμφωνα με το πνεύμα του πολιτεύματος» («μέγιστον δὲ πάντων τῶν εἰρημένων πρὸς τὸ διαμένειν τὰς πολιτείας, οὗ νῦν ὀλιγωροῦσι πάντες, τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας», *Πολιτικά*, 1310a12-14). Η εκπαίδευση, λοιπόν, σύμφωνα με το πολίτευμα, διαπαιδαγωγεί τους πολίτες με σκοπό τη συντήρηση του πολιτεύματος και την αποφυγή ανατροπών. Αν και ασφαλώς η ανωτέρω πραγματικότητα οφείλει να χαρακτηρίζει κυρίως τις δημοκρατίες, όπου οι πολίτες είναι συνδιαμορφωτές του πολιτεύματος, ο Αριστοτέλης εμφανίζεται θιασώτης του σπαρτιατικού εκπαιδευτικού συστήματος, στο πλαίσιο που αυτό επιβάλλει τη δημόσια παιδεία (όχι, όμως, και του περιεχομένου της σπαρτιατικής εκπαίδευσης): «Ἐπαινέσεις δ' ἂν τις κατὰ τοῦτο Λακεδαιμονίους· καὶ γὰρ πλείστην ποιοῦνται σπουδὴν περὶ τοὺς παῖδας καὶ κοινῇ ταύτην» (*Πολιτικά*, 1337a 30).

Η θέση του Αριστοτέλη για τον ηθικό προσανατολισμό της παιδείας είναι επίκαιρη και στη σύγχρονη εποχή. Βασικός στόχος της εκπαίδευσης

θα πρέπει να είναι και ο εθισμός του μαθητή στην αρετή της δικαιοσύνης. Είναι αναγκαίο ο νέος μέσα στο σχολικό περιβάλλον να εθιστεί σε δίκαιες πράξεις και να διαμορφώσει την προσωπικότητά του με ηθικό τρόπο. Ο μαθητής μέσα από την τήρηση των σχολικών κανόνων και τη συναναστροφή του με τους συμμαθητές του, συνειδητοποιεί την ανάγκη να ενεργεί με δίκαιο τρόπο προς χάριν του άλλου. Καθοριστικός στο σημείο αυτό είναι ο ρόλος του εκπαιδευτικού. Ο διάλογος είναι το πιο αποτελεσματικό παιδαγωγικό μέσο. Αντίθετα, οι ποινές θα πρέπει να επιλέγονται, μόνο όταν έχουν εξαντληθεί όλα τα άλλα παιδαγωγικά μέσα. Σκοπός της εκπαίδευσης δεν είναι η παθητική αποδοχή των κανόνων δικαίου, επειδή ο νέος εξαναγκάζεται από εξωτερικούς παράγοντες σε αυτό, αλλά οι δίκαιες πράξεις, ως αποτέλεσμα εμπέδωσης και εσωτερίκευσης των ηθικών αξιών. Άρα, πρέπει να ορίζονται με νόμους τα θέματα της παιδευτικής διαδικασίας («διόνόμοις δεῖ τετάχθαι τὴν τροφήν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα», *Ηθικά Νικομάχεια*, 1179b 34) με τέτοιο τρόπο, ώστε μέσα από την ατομική άσκηση στις πράξεις και στα συναισθήματα που συνάδουν με την αρετή («χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ», *Ηθικά Νικομάχεια*, 1104b 12), να οδηγείται με ασφάλεια το κοινωνικό σύνολο στην ευδαιμονία. Ο φιλόσοφος τονίζει ότι κύρια και πρωταρχική επιδίωξη του άγαθοῦ πολιτικού πρέπει να είναι η ηθική αρτίωση των πολιτῶν μέσω του σεβασμοῦ και της υπακοῆς στους θεσπισμένους νόμους: *δοκεῖ δὲ ὁ κατ' ἀλήθειαν πολιτικὸς περὶ ταύτην μάλιστα πεπονηῖσθαι· βούλεται γὰρ τοὺς πολίτας ἀγαθοὺς ποιεῖν καὶ τῶν νόμων ὑπηκόους*» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1102a 7-10). Ο συγκεκριασμός πολιτικής, ηθικής και παιδαγωγικής αποτελεί τον γνώμονα κάθε νομοθέτη, ο οποίος οφείλει μέσα σε όλα τα άλλα να γνωρίζει την ψυχή και να συνυπολογίζει την ψυχολογία των πολιτῶν, ώστε να διαμορφώνει ανάλογο παιδαγωγικό σύστημα.

Ο φιλόσοφος εντοπίζει με οξύνοια τη σχέση μεταξύ της έννοιας του πολιτεύματος και της παιδείας των ελεύθερων πολιτῶν. Η αμφίδρομη αυτή σχέση παιδείας και πολιτεύματος δύναται να παίξει σημαντικό ρόλο στη σταθερότητα του ίδιου του πολιτεύματος. Κάθε διαφορετικό είδος πολιτεύματος χρειάζεται την πιστή εφαρμογή και μίας «κατάλληλης» παιδείας ώστε να διατηρεί την ασφάλεια του χωρίς αντιδράσεις και να μην υπάρχει πιθανότητα να υπονομευθεί από μέσα, δηλαδή από τους ίδιους

τους πολίτες του. Είναι φανερό λοιπόν, ότι ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται τον ιδιαίτερα πολιτικό ρόλο της παιδείας και την επιρροή που μπορεί να ασκήσει στην κοινωνικοπολιτική σταθερότητα μίας πόλης (κράτος). Η αντίληψη αυτή καταδεικνύει έμμεσα πως η σκέψη του Αριστοτέλη είναι ιδιαίτερα εποικοδομητική ακόμα και για το σύγχρονο πολιτικό προβληματισμό.

Η θεωρία του Αριστοτέλη για την παιδεία επηρέασε και συνεχίζει να επηρεάζει την παιδαγωγική και πολιτική επιστήμη. Γι' αυτό τον λόγο κάποιες θέσεις του φιλοσόφου για την παιδεία ανιχνεύονται σε θεωρίες μεταγενέστερων παιδαγωγών και πολιτικών.

Συνοπτικά, για τον Αριστοτέλη καλύτερο θεωρείται το πολίτευμα που προσφέρει τις μεγαλύτερες δυνατότητες ευδαιμονίας, μιας ευδαιμονίας που εξαρτάται πρωταρχικά από την αρετή και δευτερευόντως από τα υλικά αγαθά. Αυτή η ευδαιμονία απαιτεί καλούς πολίτες πολίτες που πρέπει να εκπαιδεύονται, ώστε να γίνουν πρώτα καλοί υπήκοοι και κατ' επέκταση καλοί κυβερνήτες. Αυτή η εκπαίδευση πρέπει πρώτα να ξεκινά από το σώμα των πολιτών, έπειτα να περνά στις επιθυμίες και στη συνέχεια στο νου. Ας μην ξεχνάμε πως κάθε πολίτευμα διαμορφώνεται και συντηρείται από το ιδιαίτερο ήθος των πολιτών του. Αποστολή, επομένως, του κράτους είναι να καλλιεργεί αυτό το ήθος με την εκπαίδευση, ήθος το οποίο θα αποτελέσει τη βάση της σωστής πόλης-κράτους.

Αυτό που γίνεται τελικά άμεσα αντιληπτό είναι ότι η παιδεία, στην αρχαία ελληνική σκέψη είναι βασική στην εξέλιξη της πολιτικής. Ο Αριστοτέλης έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στην παιδεία θεωρώντας την ένα από τα βασικά μέσα που ωθούν τον άνθρωπο στην ευδαιμονία και στην αρετή. Οι θέσεις του είναι ενδεικτικές του ανώτερου επιπέδου της φιλοσοφίας του και του πνεύματος της εποχής του και αξίζει να γίνει αντικείμενο μελέτης και μίμησης από όλους τους σύγχρονους και ειδικά τους ανθρώπους του πνεύματος, της πολιτικής και της εκπαίδευσης. Είναι, τέλος, άξιο αναφοράς ότι αιώνες πριν ο Αριστοτέλης υπερασπίζεται τον διά βίου χαρακτήρα της εκπαίδευσης ως αναπόσπαστο στοιχείο προσωπικής εξέλιξης και κοινωνικής ευδαιμονίας. Αν και δεν έχουμε σαφείς αναφορές για την ενήλικη μάθηση, στα *Ηθικά Νικομάχεια*

επισημαίνεται ότι «δεν είναι αρκετό να πάρουν στη νιότη τους σωστή ανατροφή και παρακολούθηση • θα πρέπει και μεγάλοι να ασκούν και να εθίζονται... θα χρειαστούμε νόμους και για αυτό και για να καλύψουν όλη τη ζωή» («Ούχ ικανὸν δ' ἴσως νέους ὄντας τροφῆς καὶ ἐπιμελείας τυχεῖν ὀρθῆς, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἀνδρωθέντας δεῖ ἐπιτηδεύειν αὐτὰ καὶ ἐθίζεσθαι, καὶ περὶ ταῦτα δεοίμεθ' ἂν νόμων, καὶ ὅλως δὴ περὶ πάντα τὸν βίον», (*Ἠθικά Νικομάχεια*, 1180a 1-4).Καταλήγοντας, είναι εμφανές ότι η δημόσια παιδεία αποτελεί αδιαπραγμάτευτη αναγκαιότητα για την κατάκτηση του τελικού στόχου, της ευδαιμονίας. Σε αυτόν τον στόχο πρέπει να στρατεύονται όλοι όσοι εμπλέκονται στην εκπαιδευτική διαδικασία.Το γεγονός βέβαια ότι ο φιλόσοφος απορρίπτει κάποιες κοινωνικές ομάδες από την εκπαίδευση φανερώνει ότι αντιμετωπίζει την πολιτική μέσω μιας αριστοκρατικής θεώρησης. Η πόλη του είναι ένα σχολείο που εκπαιδεύει συνεχώς τους πολίτες κυρίως μέσα από την ιδιότητά τους ως πολίτες: «Η ασφαλέστερη εγγύηση για τη σταθερότητα ενός κράτους, η οποία γενικώς παραμελείται, είναι η αγωγή των πολιτών σύμφωνα με το πνεύμα του πολιτεύματος»(Αριστοτέλους, *Πολιτικά*).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ❖ Austin M.M. – Vidal P. – Naguet, (1998), *Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφ. Κουκουλιός, Τ.), Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος
- ❖ Αραβανής, Ε.Γ.(2004), *Πειθαρχία και Εκπαίδευση. Ο ρόλος των ποινών και των αμοιβών στο σχολείο και στο Νηπιαγωγείο*, εκδ.Γρηγόρης, Αθήνα .
- ❖ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, τομ.Ι, μτφρ.-σχόλια Λεκατσά Π., εκδ .Ι. Ζαχαρόπουλου, Αθήνα,1939.
- ❖ Barnes, J. (επιμ.). (1984), *The Complete Works of Aristotle*. The Revised Oxford Translation, 2 τόμοι (Princeton University Press, Princeton).
- ❖ Βουδούρης Κ., (1997), *Η ανθρώπινη φύση και η γένεση της κοινωνίας*, στο: *Αριστοτέλης: Οντολογία, Γνωσιοθεωρία, Ηθική, Πολιτική Φιλοσοφία*, Δ. Ζ. Ανδριόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Παπαδήμα, σ. 33.
- ❖ Day J. & Chambers M. (1962), *Aristotle's History of Athenian Democracy*. Berkeley&LosAngeles.
- ❖ Düring Ingemar (1994) , *Ο Αριστοτέλης παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, τόμος Β, ΜΙΕΤ.
- ❖ Γαλάνη Σ. (2012), *Οι προτάσεις περί παιδείας του Αριστοτέλη ως αντίδοτο στις κοινωνικές και πολιτικές εκτροπές (παθογένειες) της σύγχρονης εποχής*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο:
<http://nemertes.lis.upatras.gr/jspui/handle/10889/5787>
- ❖ Γουδήρας, Δ., (2004), «Νόηση και Μάθηση κατά τον Αριστοτέλη» στο *Ο Αριστοτέλης και η Σύγχρονη Εποχή*, Καλογεράκος, Ι., (επιμ.), σ. 57-74

- ❖ Δημητρακοπούλου, Α., (2012), *Η περί παιδείας διδασκαλία του Αριστοτέλους*, Έννοια .
- ❖ Cauquelin, A.(1996). *Αριστοτέλης. Η ζωή και το έργο του*, μτφ. Σ. Βλοντάκης, Αθήνα.
- ❖ Edel, A., (1982), *Aristotle and his Philosophy*, University of North Carolina Press.
- ❖ Everson St. (1999). «*Aristotle on the foundation of the State*»,στο *Aristotle: Critical Assesments*, Vol. IV, p.67.
- ❖ Fortenbaugh, W., (2006), *Aristotle' s Practical Side on his Psychology, Ethics, Politics and Rhetoric*, Brill.
- ❖ Ζιώγου-Καραστεργίου Σ(1996), *Η παιδαγωγική σκέψη από τον Πλάτωνα ως τη Μ. Μοντεσσόρι*, Ανθολογία Κειμένων, εκδ. Κυριακίδη, Θεσ/νίκη,σελ.76
- ❖ Gill M. L.(1989), *Aristotle on Substance. The Paradox of Unity*, Princeton (N. J.).
- ❖ Glycofrydi-Leontsini A. (2012). 'The Role of Philosophy in Citizenship Education during the Neohellenic Enlightenment'. Στο Kemp,P.,Sorensen, A.(eds). *Politics in Education. Philosophy of Education*,τ.2. Berlin: LitVerlag.
- ❖ Hall Edith (2018), *Αριστοτέλης η αρχαία σοφία στη σύγχρονη ζωή*,μτφ.Β.Ζεύκη, εκδόσεις Διόπτρα (2019)
- ❖ Husen, T. (1992). *Η αμφισβήτηση του σχολείου*. Αθήνα: Προτάσεις.
- ❖ Irvin, T., (1991), *Aristotle's First Principles*, Clarendon Press.
- ❖ Ιωαννίδης Κλείτος, *Ρυθμός και αρμονία. Η ουσία της μουσικής και του χορού στην πλατωνική παιδεία*, Λευκωσία, 1973, σελ.50
- ❖ Καλογεράκος Ι. Γ«Υπερβολή και υπεροχή στην ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη», *Φιλοσοφία*, 27-28 (1997-1998), σσ. 166-190.

- ❖ Καλογεράκος Γ. Ιωάννης (2016). *Παιδεία & Πολιτική Αριστεία, Ο δρόμος προς την αρετή στο αριστοτελικό ιδανικό κράτος*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα.
- ❖ Καρυφύλλης, Γ. (1999). *Γνωσιολογικά και ηθικά ζητήματα στη φιλοσοφία της παιδείας*. Θεσσαλονίκη, εκδ. Βάνιας.
- ❖ Καφάλης, Χ. (1983). *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη
- ❖ Κατσιμάνης Κ. (1981). *Πρακτική φιλοσοφία και πολιτικό ήθος του Σωκράτη*, Αθήνα.
- ❖ Κολιάδης, Ε. (1997). *Θεωρίες μάθησης και Εκπαιδευτική Πράξη*, Τόμος Β' (Κοινωνικογνωστικές θεωρίες), Αθήνα.
- ❖ Κολιάδης, Ε. (2005). *Θεωρίες Μάθησης και εκπαιδευτική πράξη*, τόμος Γ', Αθήνα.
- ❖ Κούτρας Δ. (2002). *Η Πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους*, τομ. Α, Ηθική, Αθήνα, σ. 7-8.
- ❖ Koure A. (1996), *Φιλοσοφία και Πολιτεία*, μτφρ. Λ. Κασίμη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- ❖ Kullmann, W., (2003), *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, (μτφ. Ρεγκάκος, Α.), ΜΙΕΤ.
- ❖ Λεκατσάς Π. (1939), *Αριστοτέλης. Πολιτικά. Ι–ΙΙ*. Αθήνα, εκδ. Ζαχαρόπουλος.
- ❖ Λεοντσίνη Ε. (2018), *Η έννοια του κοινού συμφέροντος στην αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία.*, στο Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (ΕΜΣ), *Αριστοτέλης: Παιδεία, Πολιτισμός, Πολιτική*, Πανελλήνιο Συνέδριο 18-19-20 Νοεμβρίου 2016, Θεσσαλονίκη 2018, σελ. 107.
- ❖ Λεοντσίνη, Ε. (2009), *Αριστοτελική πολιτική φιλία και φιλελεύθερη κοινότητα*, στο Βουδούρης, Κ., Γεωργοβασίλης, Δ. (εκδ.) *Η ελληνική*

- φιλοσοφία και τα προβλήματα της εποχής μας, σ. 93-113, Αθήνα.
- ❖ Λεοντσίνη, Ε. (2009), *Μίμηση, αισθητική εμπειρία και ηθική αγωγή κατά τον Αριστοτέλη*, Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση, τόμος 26, τεύχος 77, Μάϊος 2009,σελ. 117-148, Αθήνα.
  - ❖ Leontsini E.(2007). *The appropriation of Aristotle in the Liberal-Communitarian Debate*, Richard Stalley (προλ.),Athens, Saripolos Library.
  - ❖ Lippman Edward(1964), *Musical Thought in Ancient Greece*, New York.
  - ❖ Lloyd, R.E.G., (1968), *Aristotle: the Growth and the Structure of his Thought*, Cambridge University Press
  - ❖ Lord, C., (1982), *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, Cornell University Press.
  - ❖ Μπαγιόνας Αύγουστος-Κωσταντίνος,(2003), *Ελευθερία και Δουλεία στον Αριστοτέλη*, Εκδόσεις Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
  - ❖ Μπαρτζελιώτης Λεωνίδας Κ.(1997), *Πόλις και πολιτική επιστήμη*, εκδ. Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα.
  - ❖ Μπονίδης, Κ. (2012), *Προδιαγραφές της εκπαιδευτικής διαδικασίας: Θεωρία και πράξη*. Θεσσαλονίκη: Γράφημα.
  - ❖ Μπραχάλα Βασιλική Π.(2005-2006), *Αριστοτέλης, η Ζωή & το Έργο του*. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο : <http://www.metafysiko.gr/?p=1329>
  - ❖ Νασιάκου Κ.(2002), *Η παιδεία στον Πλάτωνα*, στο: Αραμπατζής Γ., (επιμ.), *Πλάτων: Αφιέρωμα στον Δ. Ανδριόπουλο*, τ. Α', εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα, 2002, σελ. 317-343
  - ❖ Newman W. L.(1887), *The Politics of Aristotle*, τόμ. Ι, Οξφόρδη.
  - ❖ Νηλ Α.Σ. (1989). *Σάμερχιλ: Το ελεύθερο σχολείο*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
  - ❖ Νιάρχος, Κ., (2007), *Φιλοσοφείν: Εισαγωγική Προσέγγιση*, Συμμετρία
  - ❖ Λυπουρλής Δ.(2006), *Ηθικά Νικομάχεια*, Θεσσαλονίκη .
  - ❖ Παπαδής, Δ., (2001), *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*,

Καρδαμίτσα

- ❖ Πεντζοπούλου – Βαλαλά(1999), *Η Δημοκρατία και η ευθύνη των πολιτικών κατά τον Αριστοτέλη*, στο τόμο του Δ. Κούτρα (ed.), *Η Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, εκδ. Εταιρεία Αριστοτελικών μελετών το «Λύκειον», Αθήνα .
- ❖ Πεντζοπούλου-Βαλάλα Τερέζα(2000), *Προβολές στον Αριστοτέλη*, εκδ. Ζήτρος, Θεσ/νίκη .
- ❖ Πλάτωνος ,*Πολιτεία*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα,1963.
- ❖ Πλάτωνος ,*Πολιτεία*, τομ. Α, Β, μτφρσ. Γρυπάρη, εκδ.Ι.Ζαχαρόπουλος.
- ❖ Πλάτωνος ,*Νόμοι*, τομ.Α,Β, απόδ. Μοσκόβη Β., Νομική Βιβλιοθήκη.
- ❖ Ράντης, Κ. (2005). *Εισαγωγή στην Αρνητική Διαλεκτική*, στο : *Δευκαλίων*, Τόμος 23, Τεύχος 1, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα.
- ❖ Reeve, C.D.C., (1968), *Aristotelian Education*, στον τόμο *Philosophers on Education*, (ed. Rorty Amelie), σ. 51-65.
- ❖ Ρήγας, Α & Κωνσταντόπουλος, Β. (1994), *Η παιδεία των Φυλάκων και η κριτική της παραδοσιακής αγωγής στην Πλατωνική Πολιτεία*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/parousia/article/view/334> (σελ. 430-456)
- ❖ Ross, W. D., (2005), *Αριστοτέλης*, ΜΙΕΤ .
- ❖ Σακορράφου Δ.(1957), *Πλάτωνος Κοινωνιολογικά και Παιδαγωγικά αρχαί*, εκδ. Εμμ. Πετράκη, Χανιά.
- ❖ Simpson Peter L. Phillips, *A Philosophical Commentary on the Politics of Aristotle*, The University of North Carolina Press σσ.10-20.
- ❖ Taylor C.C.W.(1995), *Politics*, edit by J. Barnes, The Cambridge Companion to Aristotle.
- ❖ Τερέζης Χ.(1996), *Παιδαγωγικές πτυχές της Ηθικής και της Πολιτικής Φιλοσοφίας του Αριστοτέλη*, στον τόμο του Κ. Βουδούρη

(ed) *Η Ηθική Φιλοσοφία των Ελλήνων, Αθήνα .*

- ❖ Τερέζης Χ.(1998), *Θέματα αριστοτελικής φιλοσοφίας,εκδ. Τυπωθήτω.*
- ❖ Terezis, C. (2005). *Education as a mean of politics and ethics meeting in Aristotle. PHILOTHEOS, International Journal for Philosophy and Theology*, 5, 197-202.
- ❖ Τσάτσος Κ.(1970), *Η κοινωνική φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, Εκδ. Εστία, Αθήνα.
- ❖ Τσάτσος Κ.(2000), *Πολιτική, θεωρία πολιτικής δεοντολογίας*, εκδ. Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα.
- ❖ UNESCO (1999). *Εκπαίδευση, Ο Θησαυρός που Κρύβει Μέσα της*. Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής για την Εκπαίδευση στον 21ο αιώνα, υπό την Προεδρία του Jacques Delors, Αθήνα: Gutenberg.
- ❖ Weber M.(1919), *Η πολιτική ως επάγγελμα*, μτφ. Μ. Κυπραίου 1954.
- ❖ W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζα Μήτσου, MIT, Αθήνα 1991.
- ❖ Φλουρής Γ. (2005), *Αναλυτικά Προγράμματα για μια Νέα Εποχή στην Εκπαίδευση*, εκδ.Γρηγόρη.
- ❖ Χαντζόπουλος, Ο. (Επιμ.) (1992), *Αριστοτέλης, Πολιτικά*, Βιβλία Ζ'Η'Θ',(τόμ. 3). Αθήνα: Κάκτος.
- ❖ Χρόνης, Ν., (2007), «*Παιδεία και Απαιδευσία κατά τον Αριστοτέλη*», στο συλ. τόμο *Σύγχρονα παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά θέματα*, Κασσωτάκης, Μ., Παπακωνσταντίνου, Θ., Βερτσέτης, Α., (επιμ.), ΕΚΠΑ, Φιλοσοφική Σχολή, ΦΠΨ, Τομέας παιδαγωγικής, Gutenberg, σ. 169-184